

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 9 (16783)

2004 чылдың
ЯНВАРЬ 22,
ЧЕТВЕРГ

Ат салган шагы 16.00
Садар өртээ 3 рубль.

КЫШТАГЛААШКЫН КАНЧААР ЧОРУП ТУРАРЫЛ?

Январь 20-де, вторникте, Тыва Республиканың Чазак Баштыгының аграр айтырыглар талазы-биле оралакчызы Виктор Лавриненко бо хүннерде республика девискээринде сооктуң күштелгени-биле чергелештир 2003-2004 чылдың мал кыштаглаашкынны демниг болгаш организастыг эрттирер талазы-биле ап чорудар хемчеглерге күүжү бүрүзү даанган харысалгалыг ажил-херээнге шынгызы-биле хамаарылгалыг болурунун дугайында кожууннарның чагырга даргалары, көдээ ажил-агый эргелелдериниң начальнигтери-биле селектор дамчыштыр хуралды эрттирген. Хуралдың ажылынга Көдээ ажил-агый яамызының бүгү-ле харысалгалыг ажилдакчылары, республиканың Ветеринария департаментиниң мал эмчилери, Тере-Хөл кожуунун төлээлери дээш, өске-даа чалаткан аалчылар, Чазак кежигүннери киришкен.

Январь төнүп турар, а ажил-агыйларның бүгү хевири кышкы үеже долuzu-биле шилчээн. Ол — малчын коданнарда мал кажаларының болгаш одалга системаларының септелге ажилдарының кылдынганы, кыштагларже мал чемин чедиргени-биле, суг сөөртүр машиналарның база суг дамчыдар хоорзаларның, сүт-бараан фермаларында мал чемин салыр херекселдерниң белеткеттингени болгаш септеттингени-биле херечилеттинип турар. Кыштаглаашкын үезинде мал кадарчылары хынамча-хайгааралын кошкатпас, мал оолдашкынының үезинге кандыгдаа кижин белең турар болгаш малдың, мал кадарчыларының база төрөөн чаш мал төлүнүн бүрүн камгалалы дээш мал эмчилериниң ажылы онза кичээнгейге турары чугула черни ээлеп турар.

Бо-ла бүгү чүүлдерни сагып турбуже, сооп эгелээни-биле чергелештир Кызыл, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарда малдың кеш аарыглары тывылган,

Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөл сумузунда харның кылынааны-биле малды одарладыры берге байдалда келген. Ук кожууннарда таварышкан малдың хамчык аарыындан база бойдус халавында таварышкан чоннун амгы байдалын чавырылдырары-биле Чазак деңнелинде чогуур хемчеглер алдынып турар. Ол талазы-биле ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызында тускай планныг хемчеглер ажилдап кылдынган, Чазак доктаалын езугаар 492 муң рубльдин акша дузаламчызы көрдүнгенин көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайыдының бирги оралакчызы Валентин Ендан дыңнаткан. Ынчалзажок Мөңгүн-Тайга кожуунун Кызыл-Хая, Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөл сумуларындан аңгыда, республикада малдың күшденгели амдызында чүгээр.

Бо хүннерде республиканың ажил-агыйларында 97,5 муң баш мыйыстыг бода, 697,9 муң баш шээр мал, 25,9 муң баш чылгы, 150,7 муң баш куш аймаа, 136 баш төве база 1693 баш иви

кыштаглаашкынны эртип турар. Кыштаглаашкын эгезинде 124,4 муң тонна бөдүүн, 6,5 муң тонна тараа культураларындан мал чемин белеткеттинген. Кожууннардан кээп турар медээлерден алгаш көөрге, бо хүннерде ажил-агыйларда мал чеминиң 35 хуузу ажыглаттынган, а артыкшылдыг мал чемин шала бергедежип турар кожууннарже үлээр таварылгалар тургустунуп болур хире.

20 тонна йодтуг дустан аңгыда бо чылдың бирги кварталында ажил-агыйларның хөй кезинде дус үлелгезин чоруткан. Ынчангаш суму чагыр-

галарының даргалары, ажил-агыйлар удуртукчулары күрүнениң «Ресагротептү» таварыштыр тускай чардынган керээ езугаар боттарының хуваалдазын алгылап ап болурун хуралга дыңнаткан. 2002 чылдың деңнелинге бо-даарга, эрткен чылын ветери-

артык эвес. А Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Өвүр, Тес-Хем кожууннарның малчыннары база Тожунун ивижилери далган-биле хандыгарын дуза кылдыр дилеп турар.

Кайы-даа шагда мал оору аастан дүшпес турган болза, бо удаада республиканың аңгы эргелелиниң специалистери хораннаар азы адып боолаар талазы-биле хемчег ап турза-даа, араатан бөрүлер аалдарның одарда мал-маганынче бөлүк-бөлүү-биле халдаан таварылгалар илерээн.

(Уланчызы 2-ги арында).

Селектор хуралдан

нарлыг эм-таң-биле хандырылганы ийи катап улгаттырган. Ынчангаш мал кыштагларын баш бурунгаар кезип көргөш, малдың кодур, бруцеллез аарыглары барын илередип, эрте дээр дустадан ап, хемчегден алыры

Тыва Республиканың Чазаанда

ЧАСКЫ ТАРЫЛГАГА БЕЛЕТКЕНИР

Тыва Республиканың Чазааның январь 20-де болуп эрткен ээлчеглиг хуралында республика ужур-дузалыг он алды айтырыгны сайгаргаш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

Республикага 2004 чылда часкы хову ажилдарын эрттирерин организастаар талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыгны хуралга чугаалашкан. Часкы хову ажилдарында белеткелди баш бурунгаар хынамчалыг чорудары чаагай дүжүттү өстүрүп алырынга улуг рольду ойнаарын хуралга демдеглээн. Ынчангаш часкы хову ажилдарын бекид деңнелге эрттирерин организастаар талазы-биле чүну кылырының хемчеглерин Чазак кежигүннери сайгарган. Ында тарылга шөлдерин, суггарылга бугаларын белеткээри, техника септелгезин чорудары, кыварчаар материалдарны, үрезинерни, чемишчидилгелерни четчелеп тывары болгаш өске-даа чугула ажилдар кирип турар.

Тараа үрезиннерин садып алырының айтыры элээн нарыдаан. Бистин кожавыс девискээрлерде үрезин аймаа чок, чамдыктарында ооң өртээ аар болуп турар. Үрезинни өске девискээрлерден дилеп тыварын хуралга дугурушкан. Часкы хову ажилдарында белеткелди шынарлыг чорудар сорулга-биле республика штавын тургускан, ооң даргазынга ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы В.И. Лавриненкону томуйлаан.

Чугаалашкан айтырыг талазы-биле тодаргай хемчеглерни айыткан доктаалды хурал хүлээп алган.

Республиканың чурттакчы чонунун амыдыралда ажыглап турар бөлүк доскаарларда болгаш баллоннарда суук газының бир килограммда өртөөн немээн үндүрүг-биле кады 2004 чылдың январь 1-ден эгелеп 12 рубль 50 көпеек кылдыр доктааткан доктаалды хурал хүлээп алган.

КОМИТЕТТЕР ЧӨПШЭЭРЕШКЕН

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының комитеттериниң калбак хуралы январь 19-та болуп эрткен. Республиканың Чазак кежигүннери ооң ажылынга киришкен. Январь 21-22-де Хоойлужудулга палатазының сессиязынга республиканың 2004 чылда бюджетиниң дугайында хоойлу төлевилелиниң бирги номчулганын чугаалажып көөрү-биле холбашкан айтырыгны ук хуралга чугаалашкан. ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы—Саң-хөө яамызының сайыды Р.С.Баяндан бистинг корреспондентивис хуралдың түннели кандыг болганынга долчу тайылбыр бээрин дилээн.

— Мен бодап көөрүмге, 2004 юбилейлиг чылда республиканың социал экономиказын хөгжүдеринге улуг ужур-дузалыг бюджет дугайында хоойлунун төлевилелин чугаалажып турар үеде күүсекчи болгаш хоойлужудулга эрге-чагырга органның төлээлекчилериниң аразынга ажык, ажил-агыйжы чугаалааннар. Ындыг-даа болза ол четпестерни ийиги номчулгада эдип ап болурун олар айытканнар. Хуралга олуржуп турган Чазактын төлээлериниң кылган тайылбырларының, тодаралыгларының соонда четпес деп санап турган чамдык чүүлдер билдине берген.

2004 чылдың бюджетти берге деп санап турар депутаттарга долuzu-биле каттыжар мен. Шынап-ла, бистинг амгы саң-хөө, экономика талазы-биле бар аргаларымыс езугаар бюджет кончук берге болгаш кызыгаарлаттынган болуп турар. Ынчангаш ол боттуг болгаш үндезинниг. Хоойлужудулга палатазының депутаттары бюджет хоойлу-

зунун төлевилелиниң чүүлдеринде айыткан сан-чугаайларны ам-даа тодаралыг ажылды чорудары билдингир. Эң-не кол чүве — хуралга санал берген комитеттер даргалары республика бюджетиниң төлевилелинде айыткан кол сан-чугаайлар-биле чөпшээржип турары болуп. Республика бюджетиниң дугайында хоойлу төлевилелин бирги номчулгада хүлээп алырын комитеттер саналдаан, республиканың кол саң-хөө документин кыска хуусаада Хоойлужудулга палатазы хүлээп алыр дээрзинге ол идегелди болдуруп турар.

Солунун бо номерин парлаары дооступ турда, январь 21-де Хоойлужудулга палатазының сессиязынга «2004 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» хоойлу төлевилелин чугаалажып, бирги номчулгада ук төлевилелди чүүлдүгүнүп деткээнин бистинг корреспондентивис дыңнаткан.

Бистинг корр.

Бюджет—2004

Тыва Республиканың Чазааның доктаалдары

Тыва Республиканың күрүне хереглелдеринге аыш-чем продуктуларының болгаш эм аймааның дужаалдазынга чагыгларны тургузарынга конкурстар эрттирер талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның комиссиязының хуралының 2004 чылдың январь 5-те № 62 протоколун бадылаар дугайында

2004 чылдың январь 14

№29

Кызыл хоорай

“Күрүне хереглелдеринге барааннар дужаалдазынга, ажилдар күселдезинге, ачы-дузалар чедирилгезинге чагыгларны тургузарынга конкурстар дугайында” 1999 чылдың май 6-да №97 федералдыг хоойлуну, “Федералдыг күрүне хереглелдеринге продукцияны дужаалдарының дугайында” 1994 чылдың декабрь 13-те №60 федералдыг хоойлунуң 1 чүүлүнүң 3 пунктузун, Россия Федерациязының Президентизинин “Күрүне хереглелдеринге продукцияны садып алырын организастап тургаш, хээли алыр чорукту болдурбас база бюджет чарыгдалдарын кызырар талазы-биле бирги чергениң хемчеглеринин дугайында” 1997 чылдың апрель 8-те №305 Чарлыын, Тыва Республиканың Чазааның “Тыва Республиканың күрүне хереглелдеринге барааннар дужаалдазынга, ажилдар күселдезинге, ачы-дузалар чедирилгезинге чагыглар тургузарынга конкурстар эрттиреринин чурумунуң дугайында” 2002 чылдың август 10-да №15 доктаалын удуртупка болдургаш, Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының эмнелге-профилактиктиг албан черлерин, республиканың социал хандырылга болгаш өөредилге системазын эм аймаа база

медицина сорулгалыг кылыглар-биле чогуур үезинде болгаш үзүктелишкн чок хандыраар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың күрүне хереглелдеринге аыш-чем продуктуларының болгаш эм аймааның дужаалдазынга чагыгларны тургузарынга конкурстар эрттирер талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның комиссиязының хуралының 2004 чылдың январь 5-те №62 саналдап кирип турары протоколун бадылаар.

2. Тыва Республиканың Саңхөө яамызы, Россия Федерациязының Саңхөө яамызының Федералдыг казначействозунуң Тыва Республикада эргелели үстүнде айыттыгын 2004 чылдың январь 5-те №62 протоколунга дүүштүр база Тыва Республиканың Күрүне чагыгын эргелел-башкараар талазы-биле яамызында бүртүккөн күрүне чагыгларынга үндезилээш, акша-хөренгилерни шилчидерин боттандыраар.

3. Бо доктаалды “Шын” болгаш “Тувинская правда” солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күселдези дээш контрольдү Тыва Республиканың Чазааның Аппаратының Социал политика айтырыгларының талазы-биле эргелелинге дагыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканың девискээринге часкы-чайгы аңнаашкын болгаш дуогулут черлик дириг амытаннарның дүшкен мыйыстарын чыыр үеде арга-арыг фондуларының участоктарын ажыглаарының тускай чурумунуң дугайында

2003 чылдың декабрь 19

№907 Кызыл хоорай

Дуогулут черлик дириг амытаннарның дүшкен мыйыстарының массалыг белеткели, апрельден июньга чедир ивиге болгаш сынга аңнаашкын арга-арыг иштинге өрт болдурарынга база арга-эзимнерже белеткечилернин кайы хамаанчок, чөпшээрел чок киреринге боттуг салдары чедирер дээрзин Тыва Республиканың Чазаа демдеглеп турар.

Ажыл-чорудулганың бо хевиринге мониторингини хандыраар болгаш ону чурумчудар сорулга-биле Россия Федерациязының Арга-арыг кодекзинин 47 чүүлүнүң 1 кезээниң тос абазынга болгаш 80 чүүлүнүң 4 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың девискээринге часкы-чайгы аңнаашкынның болгаш дуогулут черлик дириг амытаннарның дүшкен мыйыстарын чыыр үеде арга-арыг фондуларының участоктарын ажыглаарының тускай чурумунуң дугайында Дүрүмнү бадылаар (кожуп каан).

2. Россия Федерациязының Арга-арыг кодекзинин 52 чүүлүнүң 2 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың девискээринге часкы-чайгы аңнаашкынның болгаш дуогулут черлик дириг

амытаннарның дүшкен мыйыстарын чыырының бүдүрүлгезинге арга-арыг фондузунуң участоктарын (кызыгаарлаарының) ажыглаарының тускай чурумун хандыраар талазы-биле бүрүн эргелерни Россия Федерациязының Бойдус курлавырлар яамызының Тыва Республикада Бойдус курлавырлар болгаш долгандыр турар хүрээлел эргелелинге дамчыдып бээр.

3. Дуогулут черлик дириг амытаннарның мыйыстарының чылдазын (белеткелин) үндүрүлгелер болгаш өске-даа төле-вирлер аңаа онаавайн бюджетче кириер деп доктаадыр. Бо доктаалдың 2 пунктузунда доктаат-

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги ораалачызы А. БРОКЕРТ.

Тайылбыр: «Тыва Республиканың девискээринге часкы-чайгы аңнаашкын болгаш дуогулут черлик дириг амытаннарның дүшкен мыйыстарын чыырының бүдүрүлгезинге арга-арыг фондузунуң участоктарын ажыглаарының тускай чурумунуң дугайында» Дүрүмнү Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың декабрь 19-та №907 доктаалы-биле бадылаан. Ук Дүрүмде ниити чүүлдерни, сорулгаларны тодараткан, часкы-чайгы аңнаашкынның болгаш дүшкен мыйыстарын чыырының бүдүрүлгезинге арга-арыг фондузунуң участоктарын ажыглаарының субъектилерин, а ол ышкаш чөпшээрелдер бээринин чурумун айыткан. Ол бүгү дээш санажылгаларны канчаар чорударын ында тодаргай бижээ.

Чөпшээрелдерни учетка тургузарының, шыгжаарының база үндүр бижиригин чуруму тодараттыгын. Бо Дүрүмнү хажытканы дээш харысалганы база айтып каан.

КЫШТАГЛААШКЫН КАНЧААР ЧОРУП ТУРАРЫЛ?

(Тенгүзү, Эгези 1-ги арында).

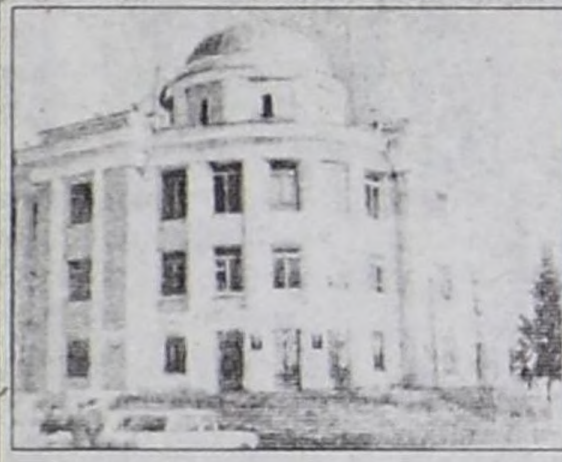
Оон чижээнге чүгле Барыин-Хемчик кожунунуң Эрги-Барлык сумузунга 17 баш мыйыстыг бода малды, 28 баш шээр малды база ол ышкаш Ак, Хөндөлөн сумуларынга эвээш эвес саныг малдарны бөрү тутканын хамаарыштырып болур. Бо чылын массалыг шээр мал оолдаашкыны февраль 15 үезинден эгелээр. Ол чымыштыг ажилга ажил-агылар баш бурунгаар-ла белеткенип, боттарынга сакманнарны эртежик дугуржуп белеткеп алырының чугулазын чугаалашкан.

Ынчангаш Тыва Республиканың Чазааның “2003-2004 чылдың кыжынында мал кыштаглаашкынын эрттирер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерин дугайында” доктаалын күседир талазы-биле кожуун, сумуларның чагырга даргалары, бүгү хевирин ажил-агылар удуртукчулары кыштаглаашкынын чедишкинниг эрттиреринин планниг хемчеглерин ажилдап кылырын сагындырган. Ону кылырда, бир-ле дугаарында, мал катарчыларын бирги чергениң аыш-чем продуктулары, эм-тан болгаш эмчи ачы-дузалары-биле хандыраар, оларга сакманнарны быжыглаар; мал коданарынга сугну үзүктел чок хандыраары-биле сумуларда бар машина-балгатты дугуржупка

езугаар эвилелдээр; малдын бүгү хевирин бажын камгалап арттыраары оралдажыр база алдынган чаш мал төлүн үезинде демдеглээр болгаш дугаарлаар, кол-ла чүве — зооветеринарлыг-профилактиктиг хемчеглерни үезинде болгаш шынарлыг организастаары чугула дээрзин чугаалашкан. Кыштаглаашкын кандыг чоруп турарының дугайында доктаамал сан-медээлерни берип турары-биле чер-черлерге тускай штабтары тургузары негеттинип келген.

Харылзаа таварыштыр байдалын дыннаткан кожууннарның көдээ ажил-агы эргелелдеринин начальниктеринин чугаалап турары-биле алырга, амдызында чер-черлерде байдал чүгээр болган. Ажыл-агы аайы-биле каяа-даа хуралдарны эрттирген, кандыг-даа байдалдарны көрген, ынчалза-даа кожууннарда бөгүнгү байдал каянгызындан-даа артык эки болуп турарынга Виктор Иванович (каттыргаш) бүзүренич эвезин чугаалаан. Оозун бодаарга, үстүкү негелдениң шынгы болганындан (яамының мал ажылының талазы-биле килдис эргелекчизи Маадыр-оол Маадырович Сүрүн-оол) эргелелдер даргалары багай эвес белеткенгени чугаажок. Ындыг-даа болза шулту чүве ам-даа мурнувуста, демейле оожургап, холду кошкадып болбас дээрзин ол база катап сагындырган.

Чимисмаа МОНГУШ.

Кара өжегээр чедирген аар кемдээшкн

Тожу кожунунуң төп эмнелгезинче Адыр-Кежиг суурнуң 1979 чылда төрттүнген Б. деп чурттакчызы иштинче бижектедип балыглаткан келген. Херекти кожунунуң ИХК-зы истеп эгелээн.

Чадаананың КТЭ-зинче сыный кезээнге бижектеткен Мерген-Херел аттыг кудумчунуң 1978 чылда төрттүнген чурттакчызы кирген бооп турар. Каразыттырып турар кижиге туттурган.

Үптээшкн

Кызыл хоорайның Дружба кудумчунуң 19 дугаарлыг бажының чанынга дүнекиниң 2 шак чартык үезинде найысылалдың чурттакчызы К.-ның норка кежи бөргүн билдинмес кижилер күш-биле хунаап алган. Каразыттырып турар кижилер туттурган.

Кызыл хоорайда чурттап турар М. дээрзи ону эттеп тургаш, оон мөңгүнден кылган эдилелдерин болгаш өске-даа этсевин хунаап алган эшттери Н., Х., Е. деп хамааттыларның адынче билдиришкенин Кызылдың ИХЭ-зинче кириген.

1987 чылда төрттүнген О. дээрзин ПТУ-4 чанынга дөрт

ИХЯ алыңадып тур

Тыва оол үптөп каапкан бооп турар. “Барыин” ИХК-зының ителгезиниң адаанда бо херекке Кызылдың чурттакчызы, 1985 чылда төрттүнген И. деп хамааты каразыттырып турар.

16-нын хүнүнде 23 шак 15 минута турда Тыва эки турачылар кудумчунда “Саяны-1” деп киоскинни шилин бускаш, бир хап “Орбит” деп дайнар резинаны ажы-биле оорлапкан бооп турар. Аңаа Тээли чурттуг хамааты каразыттырып турар.

Оор херектер

Кызылдың Складская кудумчунда РПС баазазында 5 дугаар складтын эжинге тааржыр дүлгүрлерни ажыглап тургаш, билдинмес кижилер 8 хааржак дагаа эдин оорлап аппаратан. Каражаның түнү 5910 рубль 72 көпөк бооп турар. Херекти оттурган.

Наркотиктиг бүдүмелдер

Кызылдың эзириктер сергедир черинин дежурный өрээлинге хыналда үезинде Кунгуртуг чурттуг П. деп хамаатдан (1974 чылда төрттүнген) 72,206 грамм марихуананы тыпкаш, херекти оттурган.

Чеди-Хөл кожунунуң ИХК-зинин дежурный кезээнге Сайлыг суурда чурттап турар, 1984 чылда төрттүнген С. деп хамааттан наркотиктиг бүдүмелге демей чүүл тывылган бооп турар. Ону экспертиза эрттирери-биле чорудупкан, а оон “ээзинге” хамаарыштыр херекти оттурган.

Мере акшалар

Кызылда “Херел” залының чанында лотерея агентствозунуң

кан төлээлеттирген орган болза чөпшээрелди берип тургаш, бланк-бижик продукциязынга, бүртүкээринге сан-медээлер баазаны ажылдадырынга дээш база ажил-чорудулганың ук хевиринге арга-арыг фондузунуң участоктарын ажыглаарының тускай чурумун сагынын хандыраары чарыгдалдарның орнун тургузарынга чылданы тыртар.

4. Часкы-чайгы аңнаашкынның бүдүрүлгезин күштүг болуп турар дүрүмнерге болгаш саналдап кирип турар Дүрүмге дүүштүр ыяш ажил-агыларында лицензияларны бүртүкээринге дүүштүр чорудар.

5. Бо доктаалдың күселдези дээш контрольдү Тыва Республиканың Бойдус ажыгларының яамызынга дагыр.

6. Бо доктаалды “Шын” болгаш “Тувинская правда” солуннарга парлаар.

ажылдакчызы санаашкын үезинде 100 рубль үнелиг меге акшаны тыпкан. 1997 чылда кылган БЕ сериялыг, 8926139 дугаарлыг меге акшаны Кызылдың ИХЭ-зинде хынап турар.

Хуужудуушкун

Чер болгаш эт-хөренги яамызының сайыдының ораалачызының дыннатканы-биле алырга, ында ажилдап турар кол бухгалтер М. кабинеттен компьютерни кара туразында алгаш чорупкан бооп турар. Каражаның түнү тодараттынып турар.

Озал-ондак

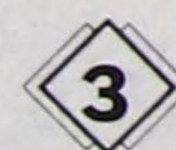
16-нын хүнүнде 21 шак 30 минута үезинде Хандагайты—Чадаана оруунга Мугур-Аксы чурттуг чолаачы О166 АЕ 17 РУС дугаарлыг УАЗ-469 машиназын башкарып шыдавын барган, машина андарылган. Түңнелинде 4 кижиге кемдээн.

Ис чок читкен кижилер

“Бурен” психоневрологтуг интернаттан аарыг Монгуш Виктор Калзанович (1961 чылда төрттүнген) дээрзи 2003 чылдың июль 1-де интернаттан үнгеш, бо хүннерге чедир эеп келбээн бооп турар.

Чадаана хоорайның чурттакчызы Ондар Валерий Бичелдевич (1954ч.) 2004 чылдың январь 11-де бажыңдан үнүп чоруткаш, амдыгаа дээр чанып келбээн. Бо ийи херекти тус-тус кожууннарның ИХК-лары истеп турар.

ТР-нин ИХЯ-зының парлагга албаны.

Тыва Республиканың хоойлулары

“Россия Федерациязының социал камгаладылга фондузунун Тыва Республика талазы-биле регионалдыг салбырының 2002 чылда бюджетинин дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кирир дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2003 чылдың октябрь 22-де хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2003 чылдың ноябрь 21-де чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл. “Россия Федерациязының социал камгалал фондузунун Тыва Республика талазы-биле регионалдыг салбырының 2002 чылда бюджетинин дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кирир:

1. 1 чүүлдү дараазында эдилгелер-биле бижир:

“1 чүүл. Россия Федерациязының социал камгаладылга фондузунун Тыва Республика талазы-биле регионалдыг салбырының 2002 чылда бюджетинин орулгаларында”

Акша-хөреңгинин 2002 чылдың январь 1-де арткан кезээнден	0
чангыс аай социал үндүргүнүн (дадывырнын) түнү бүдүрүлгеге озал-ондакка таварышканда болгаш профессионал аарыглар-биле холбашкан таварыглар-да албан чорудар социал камгаладылга дадывырларындан	124,0
камгаладыкчыларнын камгаладылга дадывырларының талазы-биле хуусаазын эрттириккен өрезин чыып мөөнээринден	11,5
ажыл-агыйнын тодаргай хевирлеринге оонаган чангыс аай үндүргүнүн фонду же кирип турар түнү кирер өске-даа орулгалардан	1,2
Россия Федерациязының Социал камгаладылга фондузунун бюджетинин иштинин акша орулгаларындан	1,0
	1,3
	68,9”

3. 3 чүүлдү дараазында эдилгелер-биле бижир:

“3 чүүл. Россия Федерациязының Социал камгаладылга фондузунун Тыва Республика тала-

галарының талазы-биле 207,9 млн. рубль түнге, чарыгдалдарының талазы-биле 207,9 млн. рубль түнге бадылаар”

2. 2 чүүлдү дараазында эдилгелер-биле бижир:

“2 чүүл. Россия Федерациязының социал камгаладылга фондузунун Тыва Республика талазы-биле регионалдыг салбырының 2002 чылда бюджетинин орулгалыг кезээ 207,9 млн. рубль түнге дараазында үнер дөстөрден хевирлеттинип тургустунар кылдыр доктаадыр: (млн. рубль)

зы-биле регионалдыг салбырының 2002 чылда акша-хөреңгинин дараазында сорулгаларга ажыг-лаары-биле хуваап чорудар:

	155,0
дузаламчы акшалар (пособиелер) төлээринге, шупту оо иштинде күш-ажылды түр үеде кылып шыдавазы дээш	82,0

оо иштинден:

бүдүрүлгеге озал-ондакка таварышканда болгаш профессионал аарыглар-биле аараан таварыгларда ижининг чораанда болгаш божаанының соонда	0,8
чаш уруу 1 хар 6 ай четкиже ажаап карактаары дээш чаш уруг төрүттүнгенде	37,2
хөөржүдүлгеге көрдүнгөн социал дузаламчы акшалар-нын (пособиелернин) болгаш магадылаттынган дуза чедирер даңзыда кирген өртекттеринин орунун тургузарынга дузаламчы өске-даа акшаларга (пособиелерге)	17,7
Ажылдакчыларнын база оларнын өг-бүлелеринин, а ол ышкаш Ада-чурттуң Улуг дайынын киржикчилеринин кадкышлын быжыгларынга болгаш санаторий, курорт-тарга эмнедири-биле путевкалар төлөвиринге уругларнын кадкышлын быжыгларынга	16,0
чангыс удаа камгаладылга акшазын төлөп бээринге ай санында камгаладылга акшазын төлөп бээринге камгаладылга төлөвирлерин чедирери болгаш шилчидери медицина, социал амыдырал талазы-биле болгаш профессионал ажылга дузалап, деткимче	1,1
бланк продукцияларын белектеп кылырынга, тайылбыр-медээлиг ажыл-чорудулгаларга камгаладылга активин өөредиринге болгаш шаңнап-мактап деткимче көргүзеринге	1,0
Бүдүрүлгеге озал-ондак болур таварыглардан болгаш профессионал аарыглардан социал камгаладылга талазы-биле болгаш албан социал камгаладылганын чангыс аай информация системазын киририне болгаш	10,7
организаастаарынга	15,6
Россия Федерациязының социал камгаладылга фондузунун Тыва Республика талазы-биле регионалдыг салбырын	0,5
ажылдадып тударынга	13,4
Өске-даа чарыгдалдар	0,1
	0,1
	1,2
	0,4
	1,8
	9,1
	0,1”

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан күштүг болуп эгелээр. езузу-биле парлаан хүнден

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай №427 УХ-1
2003 чылдың ноябрь 27.

“Чер тургузуунун дугайында” 2000 чылдың июнь 3-те № 512 Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер кирир дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2003 чылдың октябрь 22-де хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2003 чылдың ноябрь 12-де чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл. “Чер тургузуунун дугайында” 2000 чылдың июнь 3-те №512 Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни кирир:

1. 1 чүүлдүн 1 дугаар кезээнде:

2 абзацты дараазында эдилгелер-биле бижир:

“чер тургузуу – черлерни чогулгалыг ажыгларын организаастаарының болгаш черлернин байдатын өөренип көөрүнүн база оларны камгалаарының, чер тургузуунун бар турган объектилерин чурумчударының, чаа объектилерни тургузарының болгаш чер-черлерге оларнын кызыгаарларын доктаадып тургузарының (девискээрнин чер тургузуу), хамаатыларнын болгаш юридиктиг эргелиг кижилерин чер участоктарын көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге чогулгалыг ажыгларын организаастаарының база ол ышкаш үндезин эвээш санныг чоннарының төрөл бөлүк аайы-биле ажыглар турары база үндезин эвээш санныг чоннарга хамааржыр кижилернин ажыглап турары девискээрлерин организаастаарының, оларнын амыдыралының чанчылчаан байдатын хандыгарының (ажыл-агыйнын

иштики чер тургузуу) талазы-биле хемчеглер”;

9-ку абзацты дараазында эдилгелер-биле бижир:

“чер тургузуунун объектилерни – Тыва Республиканың девискээри, Тыва Республикада муниципалдыг тургузууларын девискээрлери, девискээр зоналары болгаш чер участоктары база ол ышкаш айыттынган девискээрлерин, зоналарнын болгаш участоктарнын кезектери”.

2. 7 чүүлде:

2 пунктууда дараазында сөстөрүн ап кааптар “чер тургузуунун талазы-биле нормативтиг болгаш эрге-хоойлу талазы-биле актыларын хүлээп алгыры”, “чер тургузуунун талазы-биле тус чернин бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазын харылзаштырары”;

8 абзацтын 4 пунктуунда: “чер тургузуун кылыры дээш база” деп сөстөрүн ап кааптар.

3. 9 чүүлдүн 1 дугаар пунктуунда:

2 абзацты дараазында эдилгелер-биле бижир:

“чер тургузуун эрттиреринин дугайында керээлернин (дугуржулгаларнын)”

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай №435 УХ-1 2003 чылдың ноябрь 27.

“Эр-херээжен чорук-биле дамчыр аарыглардан Тыва Республиканың чурттакчы чонун камгалаар дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кирир дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2003 чылдың декабрь 17-де хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2003 чылдың декабрь 24-те чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл. 1999 чылдың август 8-те №308 “Эр-херээжен чорук-биле дамчыр аарыглардан Тыва Республиканың чурттакчы чонун камгалаар дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга (2001, июнь 20, №1, 94-кү арын, Хоойлужудулгалар чыныдызы; 2001, январь 18 “Тувинская правда”) дараазында өскерилгелерни кирир:

1) 1 чүүлде “Тыва Республика-

нын хамаатылары” деп сөстөр-ни “Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар Россия Федерациязының хамаатылары” деп сөстер-биле солугур;

2) 5 чүүлде “Дээди Хурал” деп сөстерни “Улуг Хурал” деп сөстер-биле солугур;

3) 11 чүүлдүн 1 болгаш 2 кезек-

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай №526 УХ-1 2003 чылдың декабрь 31.

“Тыва Республикага чуртталга фондузун хуужударының дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кирир дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2003 чылдың декабрь 17-де хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2003 чылдың декабрь 24-те чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл. “Тыва Республикага чуртталга фондузун хуужударының дугайында” 1996 чылдың июнь 10-да № 544 Тыва Республиканың Хоойлузунга (“Тувинская правда”, 1996 чыл, июль 2; 2001 чыл, май 8) дараазында өскерилгелерни кирир:

1) 2 чүүлде “Тыва Республиканың хамаатылары” деп сөстөрни “Россия Федерациязының хамаатылары” деп сөстер-биле солугур; “иштинде туруп турар” деп сөстернин соонда “долузу-биле” деп сөстерни ап кааптар;

2) 5 чүүлдү дараазында эдилгелер-биле бижир:

“5 чүүл. Хуужуттунган чуртталга бажыннары болгаш бажыннар чоогунун девискээрлери туруп турар чер участоктарын ажыглаары, федералдыг хоойлулар-биле, Россия Федерациязының чер кодекизи-биле доктааттынып тургустунган нормалар, негелде-байдалдар-биле болгаш чурум езугаар боттандыртынар”;

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле хүлээп алган хүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай №513 УХ-1

2003 чылдың декабрь 31.

“Тыва Республиканың саналга палатазының дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кирир

Хоойлужудулга палатазы 2003 чылдың июнь 16-да хүлээп алган
Хоойлужудулга палатазы 2003 чылдың октябрь 22-де катап хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2003 чылдың ноябрь 21-де чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл. 2001 чылдың декабрь 7-де №1200 Тыва Республиканың Хоойлузун езугаар “Тыва Республиканың санажылга палатазының дугайында” дараазында өскерилгелерни кирир:

5 дугаар чүүлдүн 7 кезээнде дараазында уткалыг сес дугаар абзацты ап кааптар:

“саналга палатазының күрү-

“Документилернин ыяап-ла дужаар экземплярнының дугайында” Тыва

Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер кирир дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2003 чылдың октябрь 22-де хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2003 чылдың ноябрь 18-те чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл. 1997 чылдың январь 15-те №701 “Документилернин ыяап-ла дужаар экземплярнының дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни кирир:

1. 7 чүүлдүн 1 пунктуунда “Президентинин администрациязынче, Чазакче болгаш Дээди Хуралче” деп сөстөрни “Тыва Республиканың Чазанче болгаш Улуг Хуралдын палаталарынче” деп сөстер-биле солугур.

2. 15 чүүлдүн 1 пунктуунда “камгаладынып-кадагалаттынар болгаш ажыглаттынар хандыгары” деп сөстернин соонга, “Республиканың К.И.Чуковский атыг уруглар библиотеказынга уругларга үндүрүлгелерин бир экземплярин дамчыдары.” деп сөстерни немээр.

3. 20-ги чүүлде “Тыва Республиканың болгаш” деп сөстөрни “Административтиг эрге-хоойлу хажыдышкыннарының дугайында” деп сөстер-биле солугур.

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай №433 УХ-1

2003 чылдың ноябрь 27.

Пассажир болгаш автобус

ОЛ — СИЛЕРГЕ-ДАА, БИСКЕ-ДАА АЖЫКТЫГ

бетинде ниитизи-биле автотранспорт бидүрүлгезинин ажылын кысказы-биле чугаалал бээрин Константин ФЕДОРОВИЧИДЕН диледим.

— Пассажирлер аргыштырылганын автотранспорт бидүрүлгези — республикада хоочун бидүрүлгелериниң бирээзи. Экономиктиг кризистин үезинде бидүрүлгө кончуг берге байдалга таварышкан турган, ол үеден бээр азы 1996 чылдан эгелеп бидүрүлгениң директорунда ажилдап тур мен. Байдал кончуг нарын турда бидүрүлгени хүлээп алдым, автобустар колдуу эргижирээр, артык кезектериниң, кывар-чаар материалдарнын өрте-үнези улгаткан, аргыжып турар пассажирлернин саны кызырылган, ооң-биле чергелештир хуузунда пассажирлер аргыштырып турар чолаачылар көвүдээр. Бо-ла бүгү тургустунуп келген шаптараазыннар бидүрүлгениң орулгалыг ажылдаарынга арга бербейн турган.

Бидүрүлгени рынок экономиказынга дүшүтүр тургузар талазы-биле болдунар-ла хемчеглерни ап эгеледим. Пассажирлер аргыштырар талазы-биле кожавыста девискээрлернин аргадуржулгазын база өөренип көрүп турдывус. Бидүрүлгедө байдал ам чүгээртеп оар. Эрткен чылын 5 чаа автобустарны немей садып алдымыс. Эрги автобустарыныстың артык кезектер-биле хандырылганы база чүгээртээр. Мен улуг ыравайн, ийи чылдың чамдык көргүзүткелерин борта чугаалаптарымга, байдал билдине бээр. 2002 чылда 2,729 муң пассажирлерни аргыштырган болзувусса, 2003 чылда 3,186 муң пассажирлерни аргыштырган. 2002 чылда автобустар 18409 ажил хүннерин ажилдаан болза, 2003 чылда 20054 ажил хүнүн ажилдаан болуп турар. Ооң-биле чергелештир бо чылын, эвээш-даа болза, орулгалыг ажылдаан бис. Тодаргайы-биле чугаалаарга, бистин бидүрүлгевис турум орулгалыг ажылдап болурунун байдалынче кирип оар. Ынчалза-даа амдызында мактангыштар чүүлүвүс эвээш.

— Ам бижикчилернин чагааларын сайгарып кириптээлинер. Кызыл хоорайнын Спутник суурдан ПАТБ-ниң автобустары чийк өртектиг

халывайн турар деп күш-ажылдың хоочуннарыннан, чурттакчыларындан ийи-даа чагаа келген, бо айтырыгны канчаар шиитпирлеп болур силер, Константин Федорович?

— Чаа чылдан эгелээш Спутник суур биле хоорай аразында пассажирлерни бистин автобустарыныстың аргыштырып эгелей берген, ол айтырыг шиитпирлеттинген деп болур.

— Кызыл хоорайнын чурттакчызы А.Ооржак мындыг айтырыгны көдүрүп турар: №17 автобус ыраккы Каа-Хем — Вокзал — Башня — ТКУ — университет чедир чоруп турар. Ону ам ыраккы Каа-Хем — Башня — Ангарский бульварны долгандыр чоруур кылдыр тургусса кандыгыл деп. №20 автобус Восток — Ангарский бульвар аразында хос чоруп турар, ол маршрутту дүжүргөш, №17 автобустун чаа тургузар (мээң саналдааным) маршрутка салып кагза кандыгыл деп турар. Ооң-биле чергелештир автобус өртөө 4 рубль, ону 3 рубльге чедир чийгетсе кандыгыл деп дилеп турар.

— Бо ийи маршрутту анаа-ла чогаадып тургузуп кагбаан, хоорай чагыргагы-биле дугурушкыш, чурттакчыларнын негелдезин езугаар тургускан чүве. №17 автобус ыраккы Каа-Хем суурдан хоорай ишти-биле чорааш, ТКУ чедип турар. Ынаар хөй студентилер аргыжып турар. Восток — Ангарский бульвар аразында чоруп турар №20 автобусту маршруттан уштуп каалтар болза, чийгелделиг чоруп турар хоочуннар, инвалидтер даартазында-ла хоорай чагыргагына айтырыгны тургузуп чедө бээр. Бир эвес бистин автобустарыныстың маршруттарын таптыг өөренип көөр болза, хоорайнын хем ол чарындан эгелээш, хөй чурттакчылыг микрорайоннарнын шуптузунга чедип турар. Ону чийгелделиг аргыжып-турар пассажирлерге таарымчалыг кылдыр тургускан. Ол автобустарны чүгө күш-ажылдың хоочуннары, инвалидтер ажыглап турар эвес, школачылар база

чоруп турар болгай.

Аргыжылганың өртөөнүн дугайында чүңү чугаалап болурул дизе кажан Востоктан хоорай иштинче пассажирлерни аргыштырып турда, 3 рубль турганынын. Ыраккы Каа-Хем суурдан хоорайнын бир ужунга чедир пассажирлерни аргыштырып тургаш, ооң өртөөн 3 рубльге тургузуп каарга, ол биске карылгалыг болур-дур. Бистин бидүрүлгевис бай-шыырак, орулгалыг ажылдап турган болза, пассажирлерни 2 рубльге-даа аргыштырып болур бис. Амдызында бидүрүлгениң саң-хөө байдалы кошкак, бо өртекти чийгедиптер аргаыс чок дээрзин сагындырып каайн.

— Каа-Хем суурда хоочуннарын болгаш инвалидтернин бажын-интернадыннан бөлүк кижилер бижээ: №17 автобус эртен 8 шак 30-ден 11 шакка чедир чиде бээр, чемненип турар дээр. Кежээ 5 шактан ынай чагыс-даа кижик олуртпас, гараж кайы сен дээш чоруптар. Бо маршруттуң чолаачыларынын чурумун көөрүн негезин айтырыгны көдүрүп турар. Бо айтырыгга хоорайда пассажирлер аргыштырып турар колоннаның начальниги И.Коротаява мынчаар харыылаан:

— Бо кижилернин бижип турарына бүзүрээр аргам чок. Бо маршрутта чоруп турар автобустар, бирээзи кээрге-ле, өскези улаштыр чоруп турар. Бир эвес автобус өскээр чоруй баар болза, маршрутка таарымча чок байдал дораан-на тургустуна бээр. Чон айтырыгны көдүрүп турар болганда, хыналданы чорудар мен.

— Күрүне автобусу азы ПАТБ-ниң автобусу чүгө Эрбекче чорбайн турары деп айтырыгны көдөз бижикчи Т.Седен көдүрүп турар. Бо болгаш ооң адаанда айтырылгарга хоорайлар, кожууннар аразында пассажирлер аргыштырып турар колоннаның начальниги П.Климова мынчаар харыылаан:

— Эрбек биле Кызыл аразында пассажирлерни аргыш-

тырып турар хуу автобустар бар. Орта бистин бидүрүлгенин автобусун тургузуп каарга, карылгалыг болур-дур. Кызыл — Кара-Хаак аразында пассажирлерни база хуу автобустар аргыштырып турар. Ынчангаш чонунуң талазындан ындыг хомудал кирбейн турар-ла-дыр.

— Кур-Чер суурдан Т.Ондар база-ла ындыг айтырыгны көдүрүп турар.

— Кур-Чер суурну таварыштыр бистин үш автобустарынысты доктаамал чоруп турар. Кызыл — Балгазын — Самагалдай — Берт-Даг база Кызыл — Эрзин болгаш Кызыл — Балгазын — Ильинка чедир. Мен бодаарымга, Кур-Чер суур-биле аргыжылга айтырыгына бергедээшкенин турбас ужурлуг. Бир эвес чон негелдени тургузар болза, чоп тургузуп болбас деп. Ол маршрут демей-ле карылгалыг болур, бо рынок экономиказынын үезинде карылгалыг ажылдаары кымга-даа күзөңчиг эвес.

— Өвүр кожуундан К.Донгактың чагаазында Хандагайты — Кызыл аразында Кызылдың ПАТБ-ниң автобусу халывайн турар, ооң түңнелинде күш-ажылдың хоочуннары, инвалидтер федералдыг хоойлуда көрдүнгөн чийгелдезин ажыглап шыдавайн турарын хомудап бижип турар. Шак ындыг уткалыг чагаалар эрткен чылын ийи-үш-даа катап келген. Бо айтырыгны канчаар шиитпирлеп болурул, Константин Федорович?

— Шак-ла ындыг айтырыг Сүт-Хөл кожуунга база турган. Бо айтырыгны шиитпирлээр талазы-биле сүт-хөлчүлөр эр хөй болганнар. Кожуун чагыргазын бодунуң девискээринде турар хуу автобусун чолаачызы-биле Суг-Аксы — Кызыл аразында пассажирлерни аргыштырар кылдыр дугуржуп алган. Ол автобусун чолаачызы бистин бидүрүлгө-биле хоойлу езугаар керээ-дугуржулганы чаргаш, пассажирлерни аргыштырып турар. Чолаачы бистин штаттыг ажылчынывыс, ажил төлөвин моон ап турар. Сүт-Хөлден күш-ажылдың хоочуннары, инвалидтер хоойлуда көрдүнгөн чийгелделерни ажыглап турар. Шак-ла ындыг дугуржулга-биле Абакан, Красноярск, Новосибирск, Томск, Кемерово хоорайлар-биле пассажирлерни аргыштырып турар бис.

Өвүр кожуунуң удуртулгазы чүгө ынчаар тургузуп ап болбас деп. Кожуунуң удуртулгазы бодунуң чону дээш сеткили аарып ужурлуг. Эрткен чылын солун дамчыштыр бо айтырыгга база харыыладым. Пассажирлер аргыштырылганынын кандыг-даа айтырыгын бодустан чайладыр хөөн бисте чок, аргалыг-ла болза, чөптүү-биле, чонга ажыктыг кылдыр шиитпирлээрин бодап турар бис.

— Күш-ажылдың хоочуннары болгаш инвалидтер пассажирлер аргыштырылганынын дугайында федералдыг

хоойлуда көрдүнгөн чийгелделерни чедир ажыглавайн турарынын дугайында хомудан чагаалар база көвей кээп турар. ПАТБ-де чийгелделиг пассажирлерге билетти долу өртөө-биле садып турар деп база хомудап турар. Бо айтырылгарга тодаргайы-биле харыылап көрүнөрем, Константин Федорович.

— Бир дугаарында, хоорай иштинде пассажирлер аргыштырып турар автобустардан эгелеп алылы. Хоорай иштинде пассажирлер аргыштырып турар бистин автобустарынысты күш-ажылдың хоочуннарын, инвалидтерни федералдыг хоойлуда көрдүнгөн чийгелделер езугаар халас аргыштырып турар. Чайын дачаларже база ынчаар аргыштырып турар бис. Моон акшаландырылганынын Кызыл хоорай чагыргагы долузу-биле хандырып турар.

Кожууннар болгаш хоорайлар аразында аргыжып турар пассажирлернин азы күш-ажылдың хоочуннарынын болгаш инвалидтернин чийгелделерин республика бюджетиде акшаландыра. Бир эвес бюджетке көрдүнгөн акша турар болза, ол чийгелдени бистин ап каалтар эргевис чок. Хоойлуну күүседир — хамааты кижинин хүлээлгези. Бюджетке көрдүнгөн акша төнүп, азы бистин бидүрүлгевиске республика бюджетиде өрелени бээр болза, ынчан өртектиг аргыштырар ужурга таваржы бээр бис. Мону күш-ажылдың хоочуннары, инвалидтер билип алыры чугула. Күрүнениң мурнунга ак сеткилдиг ажылдап каан хамаатылар, аргалыг-ла болза, хоойлуда көрдүнгөн чийгелдезин долузу-биле ажыглаарын күзээр мен. Ол — силерге-даа, биске-даа ажыктыг.

Редакцияга келген хомудалдыг чагааларны анаа-ла солунуң арнынга чырыдып каарга, ында солун чүве чок, чамдык удуртукчулар ону номчува-даа, харыылава-даа болур. Ынчангаш бистин килдис, аргалыг-ла болза, бижикчилернин хомудалдыг чагааларына анаа хамаарылгалыг яамыларнын, албан черлеринин удуртукчуларынын харызын ап парлаарын кызыдып турар бис. Кызылдың ПАТБ-ниң адынга келген чагааларны бидүрүлгениң директору К.Ф.Никифоров бодунуң ажылдакчыларынын киржилгези-биле, кыска-даа болза, тодаргай харыыларны берди. Ол шынап-ла, чонунуң негелде, хомудалында кончуг сагыш човангыр удуртукчу. Чагыс эвес удаа номчукчуларнын көдүргөн айтырылгарына харыылап турду. Удуртукчу кижилер К.Ф.Никифоров ышкыш кижизиг мезү-шынарлыг болур болза деп күзээр ийик мен.

Сергей ХЕРТЕК.

Солунуң үлетпүр килдизинин редактору.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Көшкүн мал ажылдыг, аңнаар, чер ажыл-агыйлыг чурттап чораан тыва чон 1921 чылда бодунун республиказын тургузуп алгаш, бурунгаар хөгжүлделиг амыдыралче киришкен. ТАР капиталисттик эвес орук-биле сайзыралды шилип алгаш, улуг күрүне ССРЭ-ниң дузазы-биле экономиказын, эртем-билиг, культуразын быжыктырып, чоннуң амыдырал-чуртталгазынче кол кичээргейни угландырган. Ол 1944 чылдың октябрьда ССРЭ-ниң составына эки тура-биле кирген.

Бо талазы-биле күш-ажылдың хоочуну Чинтол Кара-Донгакович МЕЧИННИҢ дараазында сактышкынын болгаш санал-оналдарын парладыткысы.

Тыва Республиканы ол үеде удуртуп турган Салчак Тока, оон соонда 1973 чылдан эгелээш Григорий Шириштин олар республиканы сайзыраңгай көдээ ажыл-агыйлыг республика кылдыр бедик деңгелге көдүрген. Ажыл чок кижини чок турган, эмчи дузазы, өөредилге халас болгаш чоннун билиг, культуразы канчаар-даа аажок бедик сайзыралды алган турган. Шаг-төөгүден тура эвээш санныг тыва

аал-оранынче дедир чандырбайн, ашак кылып арттырып алгылаан таварылгалар безин бар-ла болгай. А бистиң байлаавыс, чеди чүзүн малывыс, 1990 чылдарның эгезинге чедир өзүп келген, тыва кижини оң ээдин чип, сүдүн ижип, кезин хеп кылып ажыглап, каас-шиник, кадыкшырак чурттап келген. Ол үеден эгелээш, бо хүннерге чедир чурттап-амыдырап келген байдалывысты мээң үстүнде

Тываның 60 чылынга уткуштур

ционал республикалар боттарының Үндезин хоойлуларын ескертип алганын билдир бис. Оон-биле чергелештир Тыва Республиканың Чазаа Үндезин

Чинтол Кара-Донгакович Мечин.

хомудал-биле чугаалап турганын дыңнаан мен. Ындыг хөөннер еске-даа сонгуткан эштерде база бар болдур ийин.

Сонгулдага сонгукчуларның эвээш киржири дээрне сонгуткан депутаттарның хөй-ле аазаан программаларын херек кырында ону күүсетпес, сонгукчулар-биле ужурашпас, кылган ажылының отчедун бербес боорга, чоннуң хөңнү калганы ол. Ынчангаш төнмес-батпас сонгулдаларның ажыы чок, ынаар хөй акша-төгерик база чарыг-даар, ынчангаш сонгулданы чүгле Чазак Баштынын сонгуурда болгаш Парламент сонгулдаларын чорудар кылдыр чаа Хоойлуга немелде ескерилгеден кирир деп саналым бар.

Уште, Хоойлужудулга палатаның 32 депутаты доктаамал шалыңныг ажылдап турар. Депутат кижини бүрүзү айда 22 мундан 27 мунга чедир шалыңныг — магалыг-ла кезик, оон өске-даа чиигелделер мырыңай эндерик. Мен үстүнде Тыва

ЧЕРИВИС, МАЛЫВЫС — БАЙЛААВЫС

чон кедергей хөй малды өстүрүп чораан болгаш оон дузазы-биле мандып, тодуг-догаа чурттап чораан. 1941 чылда кижини бүрүзүнге онаажыр мал бажынын талазы-биле Тыва Республика делегейде ийи дугаар чөргө, Моолдун соонга турганын чамдык авторлар бодунун материалдарына база бижип турган болгай. Оон чижээнге 1936-1941 чылдарга чедир барын болгаш чөөн кожуннарның мал-бажаны одар-белчиер талазы-биле боттарының девискээрлеринге шуут сынышпайн баарга, республиканың Чазаа делгем шөлдүг Таңды кожунунун девискээринче хөй малчыннарны көжүргөн турган.

Тыва Республиканың Чазаа, оон Сайыттар Чөвүлели экономиканың кол адыры мал бажын ийи саяга чедир дээш канчаар-даа аажок улуг сорулганы салгаш ажылдап турган. Херек кырында ол күүсеттинген. Ол үеде мал-маганын даштыкы кефир-дүрүзү кайгамчык чараш, тереншапкын Шуй болгаш Барлык хемнеринин ол-бо чарында чайлаглаан аалдарның бугаларынын бустап-мөөрээри эмин эрттир тааланчыг, кандыг-даа ыраажынын, хөгжүмчүнүн үнүнден артык хоюг, чараш дыңналып кээр чүве.

Мен Тыва чеди чүзүн малдың кайгамчыктыг байлак ораны болганда, оон ат-алдарлыг малчыннарның, кадрчыларын маңа айтытпас, демделгевес аргам чок. Олар кымнарлы дээрне Социалисттик Күш-ажылдың Маадырлары: Лопсанчап Ооржак, Үрүле Кандан, Дажы-Намчал Ооржак, Чола Монгуш болгаш өскелер-даа. 1941 чылдың 6 айның 21-де немец-фашисттик эжелекчилер Совет Эвилелинче оор езу-биле халдаан турда, Тыва Республиканың арат чону Кызыл шеригге болгаш эжелеттирген хоорай-суурларның чурттакчы чонунга эки тура-биле хөй малды муңмуну-биле сүрүп берип, халаска дузалап келзе-даа, Тываның малы кошкаш дивезен, улам өзүп-төрүп, мандып турган.

Саян артынче сүрген хөй, өшкү, инек, чылгы шуут үзүлбес турган. Хакас чон «Тыва-даа байдыр» деп магадап, кайгап, харын-даа мал сүрген тыва оолдарны

бижээн чүүлдерим-биле деннээр кандыг-даа факт-барымдаа чоктур. Ол хөй меринос хойлар, аңгор өшкүлөр, хөй сүттү берип турган симментал инектер, үрелиг кошкарлар, бугалар кайнаар чиде бергени шуут билдинмес.

Ам бо хүнде арткан каш малывысты оор шуут арттырбас деп барган. Акша-төгерикке чединмесинден республиканың чону ээти, сүттү, сметананы болгаш хоолулуг чемнерни чедир чивейн турары чажыт эвес-ле болгай. Оон уламындан чоннун кады кудуку деңгелде келген. Ылангы өкпе аары, кижини санаңга онааштыр алырга, Россияда Тыва — бирги черде. Чазактың берген отчедундан номчуурга, мал бажы өзүп турар, ынчалза-даа ол хөй мал хуу чон холунда деп турар. Херек кырында шывыгыг рынокта эът садып турарындан аңгыда, ол малдың бүдүргөн продукциязы кижини караанга көзүлбес-даа. Мен сүттү, сметананы Таңдының «Революцияның чалбыгыжы» совхозтун хаптап каан 0,5 грамм сүдүн-не садып алыр-дыр мен. Тыва кижинин өөрөнгөн кол чөми эът, сүт, сүттүг шай-ла болгай. Ам канчаар, чон Саян артындан келген янзы-бүрү холумактыг, шынары ындыг-ла кончуг эвес мал продуктуларын садып алыр ужурга таварышкан. Республикага алдар-аттыг турган 72 совхозтардан чүгле ийи орус хамаатыларга удурткан совхоз директорлары Иван Чучев биле Гончаров оларның мал-маганы, машина-техниказы бүдүн-бүрүн бо хүнге чедир ажылдап турарын кижини чүге мактавас боор. Өске чангыс-даа тыва директор даргалаан совхоз артпаан. Мону чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Чүү-даа чүве сандараарда оон удурткучуларындан эгелээр-ле болгай.

Мен назы-харым улгадып, эки-даа, берге-даа үелерни көрүп, чурттап эрткен болгаш, бо хүнде сагыш-сеткилимге таарышпайн чоруур чамдык бодалдарымны бижип олурарым бо. Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путинниң хоойлу-дүрүмүнү чаңгыс ай кылырын дугайында айтырыгны көдүргөн соонда, на-

Хоойлузун Россия Федерациязының чаа Хоойлузунга дүүштүр таарыштыр кылганы чүүлдүг. Ынчалза-даа чаа Хоойлуга немелделерни болгаш ескерилгелерни ам-даа немей киризе кандыгы деп саналым бар.

Бирээде, чамдык девискээрлер сөөлү үеде боттарынын президентилерин, оон бүрүн эргелерин, хуусааларын узадып, ону сонгулдалар аргазы-биле эвес, а референдумнарга шишиштин чок арга-биле арттырып алган боор-дур. Тыва нация биче буурай национал чонга хамааржыр болгаш аңгы Конституцияныг, тускай Ыдык ырлыг, Сүлде демоктик, Туктуг болганывыста ам келир Чазак Даргазының сонгулдазынга Президент эрге-чагырганы катап сонгул алгызысса кандыгы деп саналым бо. Ол бистиң келир салгалывыска болгаш хөгжүлдewisке быжыг даягыгыш бооп, ак-көк Тывавыска алдар болгаш хүндү деп бодаар мен.

Ийиде, Россияда болгаш Тывада демократылган сонгулда динмирер-ле турар, сорулгазы ханы билигил, арын-нүүрү, угаан-медерели бышкан, чону дээш чүлдү-чүрөөндөн сагыш салыр, харысалгалыг, ажыл-агыйжы кижилерни чон шилип, сонгуур ужуруг. Херек кырында ындыг эвес, каа-даа ажылдап чорбаан, арга-дуржулгазы чок кижилер чонга меге аазаашкыннар кылып тургаш, даргалар, депутаттар бооп сонгуттура шаап алыр аларган. Сонгуктан соонда оларга чүү-даа херекчок, харын-даа корум-чурум үрөп, арагалап, хостуг басып чоруур боор-дур, хоойлу езуугаар эргени оларга берип каан. Оларны чагырга даргалары хамаанчок, Чазак Даргазы-даа ажылындан үндүрер эргези чок, чүгле сонгукчуларынга эрге берип каан, мындыг демократия канчал хөгжүп сайзыраарыл? Оон чижээнге Каа-Хем кожун чагырганының даргазы Сагаан-оол Долгар бир суму чагырганының даргазына ажыл-херек аайы-биле негелде кылгырга, ол: «Сен мени ажылдан үндүрер эргези чок, мени чон сонгуп каан» — дээш басып чоруй барганын улуг

Ынчангаш база катап хүндүлүг депутаттарывыс! Бо ийи темага хамаарышкан айтырыгны дарый шитпирлээринерни чон силерден четтикпейн манап турарын утпайн көрүңер.

Тываның Күрүне университетинде

БЕЛЕТКЕНИИ ТУРАП

Красноярск хоорайның дээди өөредилге черлеринин студентилеринин аразынга Красноярск хоорайның бирги чери дээш хол бөмбүүнге ажык маргылдаалар болган.

Маргылдаага ук хоорайның өөредилге черлеринден аңгыда ТКУ-дан студентилер база киришкен. Олар алды команданың кайзынганда-даа аштырбайн, бирги черни чаалап алган. Бо маргылдааларга ТКУ-нун студентилери 3 дугаар чыл киржи турарлар. Ийиги-үшкү черлерни Красноярскиниң күрүнениң башкы университети, Сибирьниң күрүнениң технология университеттери ээлээр.

ХААК

КИЧЭЭЛДЕРИ

Бо хүннерде Тываның күрүне университетинин студентилери күш-культура кичээлдеринде паркта болгаш «Тайга» станциязында хаактап турарлар.

Күш-культура факультетинин биргичкурчуларынга январь 20-де «Тайга» станциязынга хаактаарына школачыларны канчаар башкылаарынын талазы-биле кичээлдер эгелээр. Ийи неделя үргүлчүлээр өөредилгенин соонда, олар шылгалдаларны тудар. Дараазында «Тайга» станциязынче ийгичкурчулар айтаныштарлар.

Күш-культура факультетинден аңгыда өске факультеттерге хаак кичээлдер паркта март сеске чедир уламчылаар.

КОЛЕКТИВТЕ —

СПАРТАКИАДА

Эрткен дыштаныр хүннерде Тываның күрүне университетинин башкыларынын болгаш ажылдакчыларынын спартакиадазы болуп эрткен.

Спартакиаданың эң хөй киржикчилиг, аарыкчыларлаг спортчу адаан-мөөрейлиг солун оюннарның бирээзи хол бөмбүү болган. Эр, херээжен холуштак командаларның аразында 2 хүн үргүлчүлээр чидиг демиселдин түнелинде бирги черни физика-математика факультетинин башкылар командазы чаалап ап төргидээр. А күш-культура болгаш спорт факультетинин командазы ийиги черге дүшкен. Дараазында баскетбол маргылдаазына күш-культура аарыг тиелелгени чедип ап, чараш оюну көргүскенер. Бо оюнга ийиги черни география факультетинин командазы алган.

Эр улус аразында шыдыраа маргылдаазына Алексей Иванович Очур кымга-даа аштырбаан. Ийиги черде — Доржу Сегилович Куулар. Херээжен улус аразында болган шашки маргылдаазына Арана Чанмановна Делег, Алена Владимировна Даржай олар бирги-ийиги черлерни ээлээр.

Хоглуг старттарга физика-математика болгаш көдээ ажыл-агый факультеттеринин командалары демниг чоруктун ачызында шаңналдыг черлерни ээлээр.

Чойганмаа САТ.

ТӨРЭЭН ДЫЛЫВЫС—ЭГЭЭРТИНМЕС БАЙЛААВЫС

ДУВҮРЕП—ЛЕ ЧОР МЕН...

Сөөлгү үеде мындыг айтырып мени дүвүредип-ле чор. Чүге? Хурал-суглааларга, радио болгаш теле-дамчыдылгаларда чүве чугаалап, айтырылгала харылап турар интеллигенциянын чугаазын эскериңер даан. Дуу-ла ол малчыннар, кырганнарнын дылы бир яны, интеллигенциянындан аңгы апарган. Ынчангаш, мен бодаарымга, тыва дылывыс ийи диалектилик апарды. Радиога, телевидениеге дыннаарга, тыва дылывыс шуут хойтпакталы берди.

Бистиң кырганнарвыстың чугаалажырын дыңнап көрөөлиңерем: кайы хире чечен болгаш арыг тывалаар-дыр? А оларны-биле амгы үеде телерадио дамчыдылгаларыңа фон киржикчилеринин чугаазын денээлиңер даан. Орус, тыва сөстөрни холуп көөргөттиңер кижилерин чугаазын дыңнаарга, дыка-ла эпчок болгаш чованчыг-дыр.

Телерадио-дамчыдылгаларга киржип турарлар боттарының чугаазын — тыва дылын орус дыл-биле “хойтпактавайн” баарлар барык чок деп болур. Маңа каш чижектерден кийрей: эрткен чылдың ноябрь 12-де радиога дорт эфирге бир удуртукчу харылза дугайында чугаалап оура, мынча дигилээр: “Устно-даа болза обращатьсалаар болгандыр силер”, “документ-разрешение”, “Усть-Элегес—Кызыл аразы”, “Соседи-даа долгаптар” (телефон-биле дээрли ол), “Помещение база ап турар, договор чарып турар” болгаш өске-даа сөстөрни адагылады. Ол дарганың чугаазында чамдык сөстөрни ол дамчыдылганы башкарып олурган Д.Д.Ынаалай харын эдип олурду.

База ол-ла айда “Ажык чугаага” бир эмчини студияже журналистер чалаан. “Диспансерное обследование”, “Редкий случайларда”, “Очередное” болгаш өске-даа сөстөрни ажылады.

Эрткен чылда база-ла “Ажык чугаага азы “Уежилеривиске” болду бе, бир эмчи киришти. Ол ажылынга 35 чыл болган кижидир. Оон чугаазы дыка тода болгаш колдуунда чаңгыс-даа орус сөс ажылады, арыг тывалады. Ындыг таварылга “Дорт эфирге” дыка ховар болгулаар-дыр. Оон аңгыда 2003 чылдың ноябрь 19-та пенсия дугайында айтырыг — харыга Светлана Монгуш биле Лариса Маадыр-ооловна (фамилиязын сагынмадым) колдуунда тыва дылга дыка эки чугааладылар.

Телерадиожурналистерден тыва дылды үнелеп, ону авторлар база сагынган дээр негелделиг кижилер — Иргит Лидия. Бо журна-

лист тыва дыл дугайында ол-бо кожууннарга, өөрөдилге черлеринге-даа ол дугайында ужуражылгаларны, конференцияларны-даа эрттирип келген. Телерадиожурналистерге эрткен неделяда дамчыдылгаларның чедер-четпезиниң дугайында сайгарылгалар эрттирип турар болгай. Ындыг сайгарылгаларга дамчыдылгаларның дылының дугайында хынамчалыг сайгарып турар болза, кончуг-ла эки болур ийик. Телерадио-дамчыдылгаларда киржип турар улустун тыва дылга кам-хайыра чогуунун бир чылдагааны болза, бир талазында, Ындыг сайгарылгаларның болбайн турары чадавас, ийиде, телерадиожурналистерниң чамдызы боттарының тыва дылын хүндүлөвейн турарында деп чугаалаар херек. Чүге-инди? Телерадионун удуртукчулары Хенче-Хара Сагдыевич Монгуш биле Василий Бора-

дылын сагырының нормаларының дугайында пунктуны киирерин саналдааш, тыва дылдың арын массалыг информация чепсектеринде доктаамал үреп турарын чугаалаан. Ол ышкаш ниити билиг болгаш профессионал өөрөдилге сайдының оралакчызы А.С. Ооржак массалыг информация чепсектеринге чугаа культуразын бедидериниң дугайында бир пунктуны немээрин саналдаан. Ол-ла хоойлуда тыва дыл дугайында тускай программаны ажылдап кылгаш бадылаар, боттандылар дээр. Ол эки-дир. Боттандылар болзун деп йөрээл салып олур мен.

Каа-Хем суурда Көк-Тей школы чылдың-на тыва дылывыс дугайында ужуражылгаларны эрттирип турары чаңыл апарган. Ындыг дуржулганы республиканың өске школалары база ажыглаар, нептередир болза,

АРЫГ ТЫВА ЧУГАА ДЭЭШ

Төрээн дылы чок нация тускай нация болуп шыдавас, дылы чок нация чоорту чиде бээр. Тыва нация төөгүге артсын дээр болзувусса, төрээн дылывыска хумагалыг болуп, чугаа культуразының негелделерин сагып, шын бижилгениң база шын адалганы дүрүмнерин хажытпас учурлуг бис. Тыва чугаага өске дылдардан “чакпыл” сөстөрни ажыглаарывыс кедерез, ону болдурбас херек. Ол сөстер тыва дылывысты (чугаавысты) ботталдырып турар. Дылды шын ажыглаары — бүгү-ниитиниң херээ. Аас чугаада хажыдышкыннар өг-бүлеле, уруглар садтарында, школаларда харын-даа башкыларның чугаазында бо-ла таваржып турар.

Нобель шагналының лауреады чоктаа чаа 85 харлаан улуг чогаалчывыс Александр Солже-

“Праздниктер болур”, “праздниктер-дир бис”, “высший категорияның садиги”, “аньяк хирургтарга”, “выводтар үндүрүп”, “на уровне министерства культурага чедир көрүп турар бис”.

Оон-даа ыңай, сан, химия, физика башкыларының кичээлдеринге олуржур болза, башкыларның орус-тыва дыл кырынга тайылбыр берип турары шуут билдинмес. Чаа материалды, шак мындыг “холошак” дылга тайылбырлаарга, өөреникчилерин чаа теманы эки шиңгээдип алыры кандыг-ла болду? Башкыларның аас чугаазыңча база кичээнгей салыр болза эки.

Чечен сөстүн мергеннери Салчак Токанын, Степан Сарыг-оолдун, Виктор Көк-оолдун болгаш Сергей Пюрбюнун чогаалдарын номчуурга, сөс-дылын онзагай чаражын номчукчу магадап ханмас. Бүгү назынында Москвага чурттап, делегейниң чурт бүрүзүңге цирк оюнун көргүзүп чораан ССРЭ-ниң улустун артизи Владимир Базыроолович Оскал-оолдун чугаазы телевидениениң архивинде кадалаттыңан. Тывадан хоорук чурттап чораан-даа болза, төрээн тыва дылын утпаанынга, оон чарт болгаш чингине тыва сөстөрни ажыглаанынга чоргарланыр учурлуг бис.

Тыва теле-дамчыдылгала тыва дылдың аас болгаш бижимел чугаазын көргүзөр үени тыпшак, тускай кичээлди эрттирзе? Шын адалганың болгаш шын бижилгениң словарьларын ажыглаар болза, эфирге частырылгар болбас учурлуг. Чижээ: саядыг (садыг), көвей (көвей), кавай (кавай), демгилериниң (дээмгилериниң), ылангыя (ылаангыя) дээш, өске-даа шын эвес адааны хаагыг демдек иштиңе кирген.

Хайыраан онзагай шынарлыг, чараш тыва дылывысты бо үстүнде чижектерде ышкаш тоомча чок ажыглаар болза, дылывысты чидиргенивис ол.

Тыва омактыг делегей чергелиг моол чогаалчы Чинагийн Галсаннын чугаазында утка-ла бар: “Он тыва сөстүн бирээзинге чаңгыс өске дылдың сөзүн ажыглаар-дыр мен, а силер үжен сөстүн 10-ун өске дылдан алырдыр силер”.

Төрээн чингине тыва дылывысты келир үениң салгалдарыңа камгалап-кадалап арттырар сорулгага хөй-ниитиниң болгаш дыл талазы-биле эртемдерниң талазындан тодаргай угланышкының ажыл-чорудулга негеттиниң келген.

Хүлер-оол ЧАМЗЫ,
хоочун башкы.
Таңды кожуун.

Төрээн дылымга йөрээл

Улуг-Хемниң агымы дег күштүг, ак-көк Тывавыстың дээр дег арыг, бора хектиң эдери дег өткүт, алдын-сарыг сыгырганың ырлары дег элдепти төрээн дылым! Сенде хову-шөлдерниң делгемнери, тайга-таңдыларның бедиктери, кылаңхөддерниң оожум-топтуу, оран-делегейниң ойт-сигениниң айдызы, аң-мениниң алгы-кышкызы сиңген.

Чырык өртемчейге карак чивеш аразында чуртталгамда тыва дылдың төрээн чоңум аразында чор мен. Өргүн көвей улустарның, дылдарының, аялгаларының аразыңа менге шагда хомустун үнү бооп чаңыланып чор, өлчей-кежиктиг, хайыралыг төрээн дылым!

Шулуу САТ,

филология эртемнериниң доктору, профессор.

Хөөевич Монгуш ат-сурагыг журналистер болгай. Чечен сөстүн мастерлери бо ийи удуртукчу боттарының ажылдакчыларындан тыва дылдың арыг болурун негевейн турар чоор бе?

Тыва болгаш орус дылдар дугайында Тыва Республиканың Чазаа эрткен чылда улуг доктаалды хүлээп алган деп дыңнаан мен. Ында чүгү айтып турарын кым билдирди? Ол документ парлаттыңан бе? Мырыңай чаа ТР-ниң Хоойлужудулга палатазы “Тыва Республиканың дылдар дугайында” Хоойлуну хүлээп алган. Ында массалыг информация чепсектериниң дыл талазы-биле харыс-салгазын база айткан. Тодаргайлаарга, Тыва Республикада дылдарны хевээр артыларының, өөренириниң база хөгжүдериниң тускай сорулгалыг программасын Чазак ажылдап кылгаш, ону Хоойлужудулга палатазынга бадылаар деп айткан. Бо дээрге телерадио-дамчыдылгаларга база бүрүнү-биле хамааржыр-дыр. Үстүнде адааным Хоойлунун төлөвилелин “Төгериң стол” чугаалажып турда, чогаалчы Ч.Куулар ол хоойлунун төлөвилелиниң үндөзүн чоннун культуразын болгаш

тыва дылды өөрениринге, хөгжүдеринге ажыглаарыңа дыка-ла ажыктыг болур-дур ийин.

Хуралдарга, ужуражылгаларга база телерадио-дамчыдылгаларга киржир деп база улус анаа аразында тывалап чугаалажырда-даа: “Правительство баарым ол, обедтээр мен, мероприятия, процент, вечер, Верховный Хурал” болгаш өске-даа сөстөрни ынчаар адаар апарган. Ону тывалап чугаалаза?

Бир эвес интеллигенция улус тывалаарда, орус сөстөрни элбээ-биле ажыглап уламчылаар болза, тыва дылывыс 50-60 чыл болгаш, канчап баар ыйнаан?! Боданып көрөөлиңер, боданылыңар. Чараш, байлак дылывысты камгалаалыңар, камнаалыңар. Оон ачызы-биле тускай нация болуп турар болгай бис.

Тыва дыл дугайында мурнунда “Шын”, “Хем-Белдири” солуннарга материалдар база үнүп тургулааны айтыр херек. Мен бодаарымга, тыва дыл дугайында республикага тускай конференция эрттирери чугула болгу дег. Шииттирлээр учурлуг айтырылгар бар-дыр. Азы чүл?

Седен ХЕРТЕК,
журналист.

ницын “мэр”, “мэрия” деп сөстөрни чүге “городская управа” дивес чүвөл дээр болгай. А тыва дылга “хоорай чагыргазы” дээрге кайы хире эптиг-дир, сөс чараш-даа.

Уругларывыс “мама”, “папа”, а боттарывыс “мамазы”, “папазы”, “бабушка”, “дедушка” диртип, “Дед Мороз”, “подарок” деп чугаалажыр-дыр бис. Төрээн дылдың сөстөрнү-биле өске дылдың сөстөрнү холуп ажыглаарга, кедизи барып, эгиттинмес частырыг дээрзин ожаавайн турарывыс харааданчыг.

Күрүне Думазының депутаттары очулдуртунуп болур орус сөстөрни даштыкы дылга ажыглааны дээш удуртукчу азы албандужаалдыг ажилдакчыларга торгаал онаар дугайында чугааны кылды, кончуг шын. Ол-ла депутаттар: “Кым тергийн бижик-билдигилгил?” деп конкурс-диктант бижидилер. Диктантыларны хынап сайгарарга, депутаттарның көвей кезии “багай” демдекке бижээн, а бистиң эртемден депутатдывыс К.Бичелдей “чүгээр” демдек алган. Тываның Дээди Хуралының депутаттары Россияның депутаттарының үлегерин эдерип, тыва дылга чүге диктант бижип болбазыл?

Орус-тыва сөстөрнү мынчаар холуп чугаалажыры кайы хөй.

ТӨРЭЭН ДЫЛЫН ҮНЕЛЭЭР

Тыва дылды өөрөдилге черинге, уруглар садтарыңа өөрөдир кончуг херек дээрзи чугаажок. Тыва дылга парлаан өңнүг уруглар номнарга хамаарыштыр тускай дотация турар болза эки, ол ышкаш тыва дылга парламенттин номнарга хамаарыштыр база-ла ыңдыг хемчег алыр болза ажырбас.

Чамдык тыва кижилер ажы-төлүн төрээн дылыңа өөрөтпейн турары аньяк кижилерниң келир үезинге кончуг багай салдарлыг. Төрээн дылын үнелевес чорук база катап көвүдээр. Тыва интеллигенцияның ажы-төлү: “Бис тыва дылды билбес бис, тыва

дылга чугаалаарывыска эпчок чүве-дир” дээр хөөннүг, билдир-даа турза, чүгле орустааш турар, тыва дылга чүве айтырган кижилерни эпчок көөр чоруктар бар.

Мен чамдыкта шыдашпайн: “Күжүр кызым, мен орус дылдың грамматиказын, морфологиязындан эгелээш, литературлуг орус дылга арыг чугаалап-даа, бижил-даа билдир мен, орус дылга өөренири белен чүве, чайгаар-ла өөренип чоруй баар, мен дээрге сес харлыг тургаш, орус кижини эң баштай көргөн мен, орус дылды билбес кижилер чок болдур ийин, бар-даа болза, олар дораан өөренип алырлар, хамык чүве

чүгле орустаарында эвес-ле болгай. Өскээр бодазыңа, англи дылды эки өөренип алыр болзунза, мен дораан мактаар ийик мен, а сен дээрге бодунуң төрээн дылыңны чедир үнелевейн турардыр сен” — дигилээр мен, ынчалзажок ол хөөкүй мээң чугаамның утказы: билбээн боор дээш ыядыр-даа, кээргээр-даа чордум.

Телевидениеге чүве чугаалаан кижилер орус-тыва дылды холуп туруп бээрге, дыка таарымча чок. Үндүрүг дээрде налог-ла дээр, налог-ла дээр. Кижилер бүрүзү эрткен ук-төөгүлүг, аталдарлыг, келир үеде оларны солуур ажы-төлүн өстүрүп чо-

руур болгай, таанда борбак башта мээни ажылдадырындан чалгаараар чүве ийикпе, боданмас, а ону сагындырарга хордаар боор, ол дээрге күш чок чоруктуң демдээ-ле болгай.

Сонгулдалар үезинде тыва кандидаттарны сонгуурда ол кижиниң өг-бүлезинде тыва дылга хамаарылганын шынгыгы өөренип көрбөс болза, хоржок хевирлиг, ол дугайында дүрүмнү Улуг Хурал дүрген кылыр болза эки, ынчан тыва дылга хамаарылга чүгээртеп болур.

Удуртук-баштаар эрге-дужаалдарга орус-тыва дылды эки билдир кижини сонгуур болза,

тыва дылдың келир үези быжыг, туруштуг болуру бүзүрелдиг.

Тыва дылга хамаарыштыр хоойлу-дүрүмнү каржызы-биле үрээр таварылгаларда конституция суду болгаш күрүне органы алыры чугула.

Байдал мындыг хевээр артар болза, тыва чурту билдинмес, дылы чок девискээр бооп артып калыр магатчок, чижээ, Кемерово областың турум чурттакчылары ышкаш, Хакасияның хөй кезии ышкаш, хакас дылды чидип бар чыдар дыл деп болур болгай. Алтай дыл база-ла ыңдыг.

Каң-оол ООРЖАК.

ЧАГААПАР АРАЗЫНДАН

ОЗАЛДАШКЫННЫН ОЗАЛДЫ

“Озалдаары (озалдашкын)” деп терминнің тыва дылда утказы билдингир. Кандыгбир болуушкунуң чогуур үе-шагында болбайн баарын озалдаашкын дээр. Час орайтап, озалдап дүшкен болза, тараабыдаага, мал-маганга багай сылдаг чедирип болур. Бис борта бойдуштуң болуушкуннарынга дегбейн, кижилерниң (боттарывыстын) аразында болуп турар озалдаашкыннарны сайгарарын оралдажып көрээлинер.

Школа. Конга эдипкен. Кичээл эгелээн. Башкы өөреникчилернин кичээнгеийн хаара тудуп, чаа теманы тайылбырлап эгелей берген. Ол үеде ийи оол эгиш-тыныштыг, сумкалары-биле каккылашышаан, класстың эжин шарт кылдыр ажиткаш, кире халчып кээрлер. Класста өөреникчилерниң карактары, кичээнгеий ол оолдарда баар. Башкы ажылын катап эгелээр ужурга таваржыр. Чүгле үе читкен эвес, башкынын мээ-медерелинге, сагыш-сеткилинге улуг ундарал таваржыр.

Шаанда, мен өөренип чорумда, озалдаан, кичээл үскен дээш шынгы торгап турган: пионерлер чыгыжыга, комсомол хуралынга, өөреникчилерниң шугум чыскаалының мурнунга тургузуптар чүве. Бо шагда көрүп чоруурумга, озалдаан өөреникчилер кичээлдин ортан үезинде-даа, барык төңчүзүнде безин дүште чок классте кирип чыдар. Озалдаашкын чаңдыл болу берген. Бо багай чаңчыл-биле демисел барык чорбайн турар.

Школадчыларывысты каапкаш, улуг улустар аразынче кире берээлинер. Уругларының кудазын дүжүрери, мугур-даа, мугур эвес-даа төрүттүнген хуннерин эрттирери чагай-чараш, күзенчиг байырлал болбайн канчаар. Чалаан шагында, чогуур черинге чалаткан чону чыгылып келир. Хамык чүве белең ышкаш, ынчалза-даа хөөкүйер, келген аалчылар, даштын-иштин кылашташкан, олулар-турар чер чок, пат-ла турар. Байырлалдың кажан эгелээрин манап, падын бараар. Чүү болган дээрге, бир кол, онзагай кижии ам-даа келбээн, ону манап турар, азы кандыг-бир чугула херекти чогуур үезинде бүдүрүп албаан болур.

Мындыг манаашкын, чам-

ЭМЧИГЕ ЧЕТТИРДИМ

Чоннун кадыкшылы — төрээң чурттуң байлаа дээри шын. Кижии кадык-чагай, шыырак чорааш, ниитилелге, чонунга ажыктыг ажылды кылып чоруур. Кижии ажылга чаяттынган.

Балгазын суурнуң чурттакчы чону 4450 кижии ажып турар. Участок эмнелгезинге 5 эмчи ажылдаар уjurулуг, а херек кырында 2 эмчи ажылдап турар. Рада Чыргаловна Ооржак институт дооскаш-ла, Балгазын эмнелгезинге 1996 чылдан эгелеп ажылдап эгелээн. Суурнуң чурттакчыларының хундүткелин ол чаалап апкан, кызымаккай ажылдап, эмнелге коллективин билдиги удуртуп турар. Рыноктуң берге үезинде эмнелге үрелип, сандарап турда, Рада Чыргаловна ону бут кырынга тургузуп алган. Божуур

дык кижилерниң озалдаар чоруу чүгле дөргүл-төрөл байырлалдарының үезинде эвес, харын республика чергелиг байырлыг хурал-суглаалар, оюн-тоглаалар үезинде бо-ла болу бээр.

Оон бээр үш хире чыл эрткен боор. Чеди ай. Дүштекиниң үш шак үезинде чон стадионуң долдур чыгылып келген. Стадионуң ортузунда шыкта оюн-концерт көргүзөр аныяк оолдар, уруглар каас-шиник кеттиниңкөн, белең турлар. Артистер, керүкчүлөр манап-ла, манап-ла орбис. Бир шак оранчок ажыр манап олурувуста байырлалдың башкарыкчылары маңажып-ла эгеледилер. Манап турган даргавыс чедип келген хевирлиг. Ядараан чүве, сонгу-барыын чүктен кара булут келгеш, чаап эгеледи. Артистеривис-даа, келген чон-даа көк суг дүштүвүс. Чеже шыдажыр, тургаш чоруптум.

Даргавыстың ажыл-херээ улуг, чайы чок, улуг дужаалдыг кижии-ле ыйнаан. Ол байырлалды өске даргалар чүге өй-шаанда эгелеп болбас турган деп? Ынчанган болза, чаашкын келгиче бүгү программаны күүседип кааптарының аргазы турган. Чаңгыс чижек бо эвес.

Озалдаашкынның психологтуг (сагыш-сеткил талазы-биле), педагогиктиг (кижизидилге талазы-биле) багай талалары бар. Манааш туруптарга, манап турган аалчыларның сагыш-сеткилинде байырланчыг хөөннер чоорту өжүп, анчыгызынган, дүвүрээң хөөннер тыптып, шыжыгышкынче шилчип болур. Байырлалдың эгези мындыг боорга, эки чүү деп.

Озалдаашкынның багай кижизидикчи талазы бар. “Дөмейле өйүңде эгелээр эвес” деп сагыш-биле озалдап кээр аалчылар дыка көвүдээн. Бо чүл дээрге, бодун тогдунар, өскелерни хундүлөп көрбес чорук-тур.

Мен база кижии болганымда, мугур-даа, мугур эвес-даа төрүттүнген хуннеримни эрттире бээр мен. 16 шакта деп каан болза, 16 шакта эгелей бээр бис. Озалдаан кижиниң шорузу. Мээң аалчыларым чанымын билир болгаш озалдаан апарган.

Озалдаашкынны эде кижизидип ап болурунун аргазы бар ышкажыл.

Хеймер-оол СААЯ, педагогика эртемнериниң кандидады, күш-ажылдың хоочуну.

Мындыг манаашкын, чам-

ЭМЧИГЕ ЧЕТТИРДИМ

бажың шуут хагдынып, эмнелгениң эт-херексели үрелип турар үеде бо эмчи ол бүтүнү катап тургускан.

Кадыкшылым кошкак болгаш, эрткен чайын хенертен арааш, Рада Чыргаловнаның дузазы-биле сегип, кадык-шыырак болуп, катап ажылдай бердим. Рада Чыргаловнага болгаш ооң сестраларынга: Саида Дыртый-оолга, Шораана Хертекке, Альбина Ооржакка, Зоя Сарыгларга өөрүп четтиргенимин илередип олур мен. Бо эмчинии ажылы берге, чай чок болурга, кожуунуң улуг эмчизи Мөңгүн-оол Дамбаевич Оюн, ооң оралакчызы Далбаа Канчырооловна Бегзи олар үргүлчү кээп дузалажып турарын база чон көрүп, өөрүп, чугаалажып турар.

Бүрүн ХҮЛЕР.

Таңды кожуун.

Эрткен чүс чылдың 90 чылдарының эгезинде ынчангы ССРЭ-ге болган путч соонда ХКЭ-ниң янзы-бүрү язы-сөөк хамаатылары боттарының республикаларындан Россияның девискээринче көжүп эгелээни билдингир-ле болгай. Ол шапкын эмиграцияның чылдагааннарының тайылбырлары кайы көвей: кым чуртунуң экономиктиг хөгжүлдезинге чигзинген, кым өскелеткен, кым РФ-тиң перспективтиг туружунга бүзүрээң дээш-ле баар. Бо барымдааның Тывага чедирген салдары каракка көскү: республиканың өске чурттар-биле экономиктиг болгаш культурлуг харылзаалары чаа эзу-биле бөжжүлгүп эгелээн. Оон чижээңге барыын болгаш чөөн чүктүн сайзыраңгай күрүнелериниң сөөлгү чылдарда Тываже угланган сонуургалын, тыва культураның болгаш спорттуң төлээлериниң делегей чергелиг фестивалдарга болгаш маргылдааларга чедишкенин айтып каарга-ла, четчир. Дараазында чүүлде миграция, эмиграция болгаш демографтыг шимчээшкин дүгүлдү ханы уткалыг бодаалдар чок дээрзин баш удур сагындырып каайн. Бүзүрел-даа көрүңер, мен политолог, аналитик-даа эвес кижии мен, чүгле харын төрээң чуртумнуң сайзыралынга, эвээш-биче-даа болза, үлүг-хуумну кириер дээш хире-шаам-биле кызып чор мен. Редакцияның даалгазын күүседип чорааш, Тывада ажылдап, чурттап турар даштыкылар-биле таварышкан ужуралдарымны силерниң кичээңгеийңерге бараалгатпышаан, мону номчаан кижилерниң угаан-бодалынга язы-сөөк ылгаар хөөң кирип келбес боор деп идегеп артым.

ТЫВЫЗЫКСЫТ ДАШТЫКЫЛАР

Авторынокта аар-саар херекселдер садып ажылдап турар эжимден кайда кандыг даштыкылар барын, оларның чүну канчап ажылдап турарын айтырамын, ол менээ херек уjurулуг медээни четчир кылдыр айтып берди. Эң-не баштай Кызылдың төп рыногунун эжиниң аксында идик септээр көрейже углаптым.

Көзөнекти соктаптарымга, 30 хар үезинде аныяк эр ажыдыпты. Мендилешкеш, ээжээ хоорлуп эгелээң идиими көргүзөргөм, “Артыкы эжиткен кирип кел” деп бакка-сокка орустады. Киоск иштинге идиими уштуп бергеш, көрей эр ону шинчилеп көрүп турар аразында: “Мени Монгуш Салим дээр, “Шын” солуннун корреспонденти кижии мен.

“Тыва болгаш Кызыл даштыкы көрүш-биле” деп айтырым — харыи хевирлиг чугаа чорудуп турар улус бис. Республикага болгаш ооң найысылалынга хамаарыштыр бодунарның бодалынарны сонуургадып көөр силер бе?” — дээримге: “Мен орустап албас мен” — деп харыылады. Чугаа кезек када үзүктели бээрге: “Бичии тургаш “Хон Гиль Дон” деп көрей кинону 14 катап көргөн-дир мен ийин, силер тхэквондо билер силер бе?” — дээримге, кижим каттырыпкаш, ам-на чугааланып эгеледи. Кыдатта Ёмбон деп көрейлер хоорайындан келге-ле, мында чаа чартык чыл чедип турар, тхэквондо билбес Ким Син Уын деп кижии болду. Улаштыр-улаштыр салган айтырыгларымын харыызын силерге таныштырайн: “Кызылда көрейлер 200 ажа берген боор. Хоорай дыка чараш-тыр, Тыва база. Тывалар дыка эки улус”. Идиим кылдыртып алгаш, “Каш?” — дээримге, “Аа, просто так” — дээш, өскээр чардыга берди.

Ажылы чай чок, ынчалза-даа экирегек көрейден үнгеш, “Алдын улу” деп кафеде вьетнамнарже углаптым. Садыгжы тыва кыс: “Чок, мооң ээзи тыва кижии” дээш турар боорга, эът павильонунда узбектерже чоруптум.

— Фамилиям адап бербес мен, ыядыр мен, Адымны Эра дээр. Бодум көрей кижии мен, оон 1996 чылда көжүп келдивис, өзөр бээр ам чеди чыл чедип турары бо. Ынчангаш бодумну даштыкы деп санавам мен, Кызылга болгаш ооң чурттакчы чонунга чаңчыгып калганым ол ыйнаан. Найысылалда чаа туттунуп турар тудуглар көвүдөп турары өөрүңчүг-дүр. Ылангыя Арат шөлүңде хар хоорайжыгашты чарашсындым. Узбекистанда хар, кыш деп чүве бар эвес — кижии кыжын төрелдеп чорупкаш, бергедей бээр чорду. Тываның агаар-бойдузунга ол хире өөренип калган бис —

Ферганага ханым базыышкыны улгадып, шаанга кирдим. Кожууннардан Эрзин четтивис, оон Чагытайга дыштандывыс. Оон өскээр кайнаар-даа барбаан мен. Тываның культуразы-биле бе? Чоок таныш мен деп шыдавас мен, чүгле эртенден кежээге чедир ажыл-ла, ажыл — бо-ладыр. Ой, шынап, хүреш дыка солун чорду, оглумну канчап хүрештирип өөредип алып чор деп бодап тур мен. Тыва чоннун биче сеткилдин, хундүлээчелин үнелээр мен. Тыва эш-өөрүм ба-

Оюн-баштак аяны-биле

за эндерик, олар уруг-дарыынын 3 харлаан доюнче бисти албан чалаарлар. Чаагай чаңчылдардан билirim чүгле ол-ла-дыр.

Павильондан үңгеш, ооң мырынай аксында кыдаттар киоскизинче кире бердим. Ында улгады берген акый бир херээжен кижии-биле идиктер даарап олур. Чүү дээш келгеними чугаалап бээримге: “Оо, журнались, нетнет, ничего не знай” — дидилер. “Черле канчаар эвес” дээш, барба кырынга олуруп алгаш: “Силер мээң айтырымга харыылап бербес болзунарза, моон черле үнмес мен” — дээримге-даа, черле сөс ышкынмас, доңгайып алгаш дааранып-ла олурар улус болду. “Кортпаңар даан, ызырбас кижии-дир мен ийин. Силер кунфу билер силер бе?” — дээримге, бежен хар ажа берген акый дораан-на “Да-да, сынаю” дээрге, коротканымдан каттырыптым. Ашак ам-на: “Мени Юра дээр” диди. “А эзулуг адын кымыл?” деп айтырымга харыыны арай деп тургаш алдым. Кыдат, Көрей болгаш Россия кызыгаарында Цилинь деп черден келген Лю Ви Чин деп 56 алды харлыг акый болган, а ооң кадайының ады Тая. Шын адын көңүс ыйттас, та кым коргудуп каапкан чүве. “Азы Тань бе, адынар?” дээримге-даа, черле өчүк салыр хире эвес. Тыва болгаш Кызыл дугайында бир дугаар дыннап каан улус дег, менче алаң кайгап алган олурзала, олурар. “Кызыл, аренда” деп сөстөрдөн башка огулуг чүве чугаалавас улус болган. Таптыг чугаалажыр дээн оралдажышкыным чартыг шак чедер деп барган. Ол үе иштинде тыва ашак-кадай улус 10 акшага застежка халыккыжы садып алып дээш 50 рублду сунарга, демгилер адырыктаар акшазы чок боорга “подарю” дээш берипкен, амыраан тывалар өөрүшкүлүг ыйнап болдулар. Аңа олургаш идик даараар даш-

тыкыларның экиргээң магадап ханмаан мен. Чегел төнгөш, чоруур дээш үнүп чыдырымда “Юра” мени “не кусай, да?” деп айтырым-биле үдепти. “Та-та” деп харыылаанымы кунфуист кыдат та чүү деп хүлээп алган, билбес мен.

Шывыглыг рынокта дүлгүүр кылып чер ажыдып алган вьетнамче бар чорааш, орук ара армян коммерсант угбайга таваржы бердим. Оон чугаазы-биле таньжып көрүңер:

— Мени Римма Айвазян дээр. Кызыл чараш-тыр, ынчалза-даа бичиизи кончуг, бистиң Ереванның бир району хире. Кызыл биле Турандан өскээр черлерже барбаан мен. Саян кырында даглар кайгамчык-тыр. Бистиң дагларывыс база хоомай эвес чүве. Оглум Кызылдың 1-дугаар школында өөренип турар, өөрлери ону аажок хүндүлээр. Өөм ээзи база армян, улус-биле эп-найыралдыг кижии. Черле ынчаш кижии каяа-даа чоруур болгай, ынчангаш кым-биле-даа найыралдыг чорааны-ла дээр деп бодаар мен.

Вьетнам мастерге дүлгүүр кылдыртып алып дээш кээримге, тыва эр: “Вьетнамның чок, чана берген, та кажан кээр кижии чүве, черле билбес мен” — диди. Ам канчаар боор, даштыкы-даа, тыва-даа кижиниң кылып каан дүлгүүрү дөмей-ле ыйнаан дээш, чаңгыс чер-чурттуумга дүлгүүрүм хүлээдип бергеш, чай кадында кыргыстар-биле чугаалажып четтигиптим. Көвей кезии: “Нормально. Хорошо” дээрингеле өй болдулар. Чүгле харын оларның аразындан Ислам Тахманов дээрзи мынча диди:

— Тываның бойдузунга болгаш культуразынга хамаарыштыр чүве чугаалаар дээримге, мээң сөстөрим оларның каас-чаражын дегерезин төдүү-биле кайын илередип шыдаар ийик аан. Ада-өгбелериниң арттырып кааны эртинезин хумагалап чоруңар, чаа шагнын культуразын бут кырынга тургузуп алыңар деп күзээр-дир мен. Чүгле тывалар эвес, а шуптувус бот-боттарывысты хүндүлөжи өөренип болзувусса эки боор деп санаар кижии-дир мен. Биске четпейн турар чүүлдерниң бирээзи ол.

Соок черге чеже турар боор, чанар дээш автобус доктаар черже базыптым. “Газельдин” чолаачы талазында олутка олурптарымга, ында “Модерн Токинг” ырлап тур. Та чүү деп даштыкылап турар чүве, черле билип чадап каан мен. Чолаачыдан “Өске кассета бар бе?” дээримге, өттүр көөр кижии болган-на болгай: бичии болганда, машина иштинге каргыраа-сыгыт кутула-ла берди...

Салим МОНГУШ.

ХООЙЛУГА БАРААН БОЛУП...

Россия Федерациязының Прокуратура ажылдакчызының хүнүнде Тыва Республиканың прокуратуразына байырлыг чыыш болуп эрткен.

Аңаа ТР-нің Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржак эрткен 2003 чылда прокуратура органнарының бүгү адырларының, ылангыя кара өжегээр кылган өлүрүүшкүннерни истеп тывар килдистин чедишкиннерин демдеглээш, прокуратура ажылдакчыларына оларның профессионал байырлалын таварыштыр байыр чедиргеш, оларның чымыштыг ижинге чедишкиннерни, өг-бүлелеринге аас-кежикти болгаш кадыкшылды күзөөн. Ш.Д. Ооржак республика иштинге хоойлудүрүмнү быжыглаарына кириген үлүг-хуузу база хей чылдар дургузунда үре-түннелдиг ажыл-ижи дээш ТР-нің Прокурорунун кадрлар талазы-биле оралакчызы Антонина Кочагага, федералдыг хоойлудүрүм күүселде-

зин хайгаараар килдистин начальниги Наталья Астафьевага база Барыын-Хемчик кожунунун прокурору Аяс Чудан-оолга ТР-нің Чазаның Даргазының Хүндүлел бижиктерин тывыскан. РФ-тиң Чингине Прокурору В.В. Устиновтуң дужаалы ёзугаар Тыва Республиканың Прокурору К.И. Кудряев "Россия Федерациязының Прокуратуразының алдарлыг ажылдакчызы" деп хөрек демдээн ТР-нің Прокурорунун федералдыг айыыл чок чорук хоойлуларының күүселде талазы-биле оралакчызы Ольга Бузыкаевага кадап берген. Истелге эргелелинде килдис начальниги Геннадий Тагиров, организастыг айтырыглар болгаш күүселде хыналдазының талазы-биле ТР-нің прокурорунун оралакчызы

Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың ТР-нің Прокурорунун кадрлар талазы-биле оралакчызы А.Кочагага Хүндүлел бижикти тыгыштыр турары.

Галина Киселева, ниити болгаш тускай херектер килдизинин начальниги Людмила Яковенко Россия Федерациязының Чингине прокурорунун Хүндүлел бижиктери-биле шаңнатканнар.

Чөөн-Хемчик кожунунун прокурору Анатолий Монгушка Чингине прокурорунун өртектиг белээн тывыскан. Сүт-Хөлдүн прокурорунун оралакчызы Чойгана Ооржак, Барыын-Хем-

чиктин прокурорунун оралакчызы Валентина Ооржак, Кызыл хоорайның прокуратуразының истекчизи Адыгжы Маспык-оол олар ЧП-нің өөрүп четтиришкин сестеринге төлептиг болган.

ТР-де федералдыг кол инспектор В.И. Чернышев, ИХЯ-ның сайды С.П. Аренин, Дээди судтун даргазы Н.Ч. Күжүгет, Арбитраж судунун даргазы Л.К.Б. Маады, Юстиция эргелелинин начальниги С.С. Күжүгет, Чазак Даргазының хоойлудүрүм камгалаар органнар-биле ажылдаар оралакчызы В.О. Тарыма болгаш ескелер-даа Тываның прокурорларына чылыг күзөөшкүн сестерин чугаалааннар.

Оон аңгыда ТР-нің Прокурору К.И. Кудряев прокуратураның өске-даа ажылдакчыларын шаңнаарының дугайында бодунун үндүрген дужаалын номчааш, прокуратураның коочуннарын болгаш аныяк специалистеринге байырын чедиргеш, Ада-чурт болгаш Хоойлуга бараан боор төлептиг ажыл-ижинге чедишкиннерни күзөөн.

Василий КРИВДИК.

Сөзү болгаш чуруу авторнуу.

"МАСТЕР" МАГАЗИН

Мөөңнеп садып алыр кижилерге бот-бодунга ажыктыг кады ажылдажылга сүмелеп тур бис.

Негелдези:

а) мебель

б) чугай

в) ..... болгаш оон-даа ыңай.

Керээ чарарын айтырар телефону 1-12-51.
Красноармейская кудумчузу, 102.

МӨНГҮН-ТАЙГА ШЫПШЫЫНЧЕ

Республиканың чону, албан-чагырга ажылдакчылары, кымнар-даа болза 2004 — ыяш олуттуг Мечи чылында өг-бүлели аас-кежиктиг, ажыл-ижи чедишкинниг, акша-төгери чедимчелиг, эрге-дужаалы бедиир, мал-маганы өзүүчел, садыг-саарылгазы чогуур, эртем-били бедиир, буян-кежи немежир дээн күзел-бодал-биле Хей-аът тугун лама башкыларга номчуткаш, бодалдарын боттандырары-биле Тываның эн бедик тайгазы — Мөңгүн-Тайганың шыпшыынче Хей-аът тугун үндүртүп ап болур.

Республиканың альпинистер клувунун кежигүннери февраль эгезинде Мөңгүн-Тайга шыпшыынче кышкы үнүүшкүннү кылырлар.

Кызыл хоорайда харылзажыр телефону 1-06-14.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЛИТЕРАТУРА ФОНДУЗУНУҢ АГАР САНЫ

Литературный фонд Республики Тыва

Р/с 40703810900000170000

ИНН 1701009109

АКБ ОАО "Банк Тувакредит" г.Кызыл

К/с банка 30101810600000000729

БИК 049304729.

"ТЫВААВТО-ОРУКТАР" ДЫҢНАДЫШ ТУР

"Тываавтооруктар" эргелелинин фонургалдыг организацияларга дыңнадыры болза:

2004 чылдың январь 15-тен эгелээш Бояровка—Тоора-Хем аразының кышкы оруу-биле база Тоора-Хем чоогунда Би-Хемни кежир дош кежи-биле чүк машиналары (шупту дугуйлары хеделир болгаш илчирбелиг) эртип болур.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Чойганмаа Алексеевна БАДЫРГЫНЫҢ адынга №4 профессионал училищениң 2003 чылдың июнь 20-де тывысканы №846078 диплому читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Салбакай Комбуевна ТОНДАРНЫҢ адынга Кызылдың эмчи училищениң сестралар салбырының 1987 чылда тывысканы сериязы ЛТ №225220 дугаарлыг дипломун читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ОЮП ЭРТПЕНЕР!

Шоодай чигирниң өртээ 825 рубль. Шоодай далганны 400 рубльден өрү (мөөңнеп садып алырларга чиигелделиг), оодурбаны, крупаларны, печеньеелерни, карамель, шоколад конфеталарны, үнүш үзүн, чуургаларны эн чиик өрте-биле садып турар бис.

Адреси: Загородный переулок, "Эхнатон" бааза, склад 3. Телефону 5-38-40 (Хүрээ чоогунда).

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң уруувус, угбавыс, дунмавыс Лолита Лопсанчаровна ХОМУШКУ 1963 чылдың февраль 22-де Лопсанчар Монгушович, Татьяна Кыргысовна Мандан-оолдарның дун уруу бооп төрүттүнген. Ол бичизинден-не орлан-шооа, ада-иезиниң, дунмаларының база төрелдериниң чоргааралы болуп чораан. 1986 чылда Кызылдың башкы институтунун орус дыл болгаш литература факультетин кончуг эки демдектер-биле дооскаш, ажылчы намдарын Арыг-Үзүү ортумак школазынга эгелээш, сөөлгү хүннеринге чедир ажылдаан. Ажылдап чораан үезинде кайгамчык талантызын көргүзүп, өөреникчилериниң болгаш ада-иелериниң сеткилин чаалап ап чораан. Суурнун болгаш кожунун алдарлыг, бедик мөзү-шынарлыг кижизи, бирги категорияның башкызы. Өөреникчилерин эдертип алгаш, Волгоград, Ленинград, Москва хоорайларга, Латвияга чедирип, эки амыдыралче өөреникчилериниң сеткилин оттурган. 18 чыл дургузунда ол школа директорлап, өөредилге эргелекчилеп, класстан дашкаар организакчы башкы бооп ажылдап чораан. Эки ажы-

лы дээш хей санныг шаңнал-макталдарны алган.

Хүндүлүг уруувусту, угбавысты, дунмавысты сөөлгү орукче үдежип келген чонувуска, кожуунда болгаш республикада ажылдап чоруур эш-өөрүнге Шагаан-Арыг хоорайның өөредилге килдизинин, Арыг-Үзүү школазының коллективтеринге, төрелдеривиске, кожалары-выска, кудалары-выска биске моральдыг болгаш материалдыг дузаламчыны катканы дээш черге чедир мөгейип, четтиргенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илереттис.

Өөнүң ээзи, уруглары, ада-иези, дунмалары, төрелдеринден.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 8266. Чагыг 9.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк "Тувакредит". Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужулганының чорудулганынга контроль болгаш бүрткелениң Тыва девискээр эргелелинге бүрткеттинген.

Бүрткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-нің парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадырлары дээш авторлар боттары харылырлар.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000.

Кызыл хоорай,

Красноармейская, 100.